

Бузько-степове біосферне ядро національної екомережі знаходиться в північно-західній частині Миколаївської області. Його ключовою територією є Гранітно-степове Побужжя — долина річки Південний Буг з її степовими схилами, гранітними кручами та прилеглими плакорами.

Це одна з найстаріших ділянок суші в Європі, яка не поринала у морські глибини десятки мільйонів років. За цей час тут сформувалась унікальна біота, а бурхлива, мов вода на бузьких порогах, історія виховала самобутню культуру, залишивши пам'ятки світового значення.

Вже сьогодні у Гранітно-степовому Побужжі знайдено сотні визначних археологічних об'єктів, тисячі видів живих організмів, унікальні геологічні утворення. А скільки їх, чию красу ще не відкрито, чекає свого часу?

Та люди часто не розуміють величезної цінності "діамантів" й поступово руйнують їх — добувають граніти, розорюють схили, створюють водосховища. Довідник покликаний познайомити місцевих жителів, державних службовців, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських діячів, школярів, студентів з територіями та об'єктами, які є нашим природним спадком, гордістю України та мають бути збережені для нащадків.

*Діаманти Бузько-степового
біосферного ядра національної екомережі*

Довідник найцінніших територій та об'єктів

**в межах Арбузинського, Доманівського районів
Миколаївської області та м. Южноукраїнськ**

Громадська організація “Веселий Дельфін”

Серія:

Діаманти Бузько-степового біосферного ядра
національної екомережі

**ДОВІДНИК
НАЙЦІННІШИХ ТЕРИТОРІЙ
ТА ОБ’ЄКТІВ**

**в межах Арбузинського, Доманівського районів
Миколаївської області та м. Южноукраїнськ**

Київ
2008

Довідник найцінніших територій та об'єктів в межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ. Серія: Діаманти Бузько-степового біосферного ядра національної екомережі / Під ред. Г.В. Коломієць, Я.І. Мовчана. — К.: Громадська організація "Веселий Дельфін", 2008. — 80 с.

Наведено інформацію про об'єкти, що мають високу природоохоронну, історико-культурну, рекреаційну цінність (загалом близько 400), а також про види флори і фауни. Для місцевих жителів, фахівців органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, державних підприємств атомної та гідроенергетики, лісового господарства, проектних та господарських організацій, громадян, громадських діячів, вчителів, школярів, студентів, любителів природи, усіх, хто цікавиться історією України та Європи.

Diamonds of the Booz'ko-stepoviy biosphere natural core area.

Directory of sites of high nature conservation, historic and cultural value in Arbuzinsky, Domanivsky areas (rayons) in Mykolaiv oblast and Yuzhnoукраїнск town / Edited by H. Kolomiets', Ya. Movchan. — Kyiv: NGO "Veselyi Dolphin", 2008. — 80 p.

Information is provided concerning sites of high nature conservation, historic and cultural value, as well as value for recreation purposes (all together 400); in addition data is provided on species of flora and fauna. The publication targets local people, local executives of self-governing bodies, electricity generating enterprises, forestries, planning organizations, public environmentalists, teachers, schoolchildren, nature-lovers and all people interested in the history of Ukraine and Europe.

Укладачі: М. Біляшівський, М. Товкайло, В. Ленченко, Р. Осадчий, С. Таращук, О. Деркач, Л. Патрушева, М. Парафіло.

Макет: І. Сиренко, О. Терещенко. Фото на обкладинці: урочище Гард, О. Деркач, 2005. Author collective: M. Bilyashivskiy, M. Tovkajlo, V. Lenchenko, R. Osadchiy, S. Tarashchuk, O. Derkach, L. Patrusheva, M. Parafilo.

Layout: I. Sirenko, O. Tereschenko. Cover photos: area "Gard", O. Derkach, 2005.

Публікація стала можливою завдяки підтримці Офісу радника з питань сільського господарства, природи та якості харчових продуктів Посольства Королівства Нідерландів в Україні, PIN-MATRA, MoU Україна-Нідерланди в галузі охорони природи. Матеріали не призначені для продажу. Офіс радника з питань сільського господарства, природи та якості харчових продуктів Посольства Королівства Нідерландів в Україні не є суб'єктом авторських прав на цю публікацію і не несе відповідальності за зміст даної публікації.

The publication was possible with the help of Office of the Counsellor for Agriculture, Nature and Food Quality at the Embassy of the Kingdom of the Netherlands in Ukraine, PIN-MATRA, MoU Ukraine — the Netherlands in the field of nature. It is not intended for sale. Office of the Counsellor for Agriculture, Nature and Food Quality at the Embassy of the Kingdom of the Netherlands in Ukraine is not the subject of the Copyright for this publication and does not bear responsibility for the content of this publication.

© Громадська організація "Веселий Дельфін", 2008

ГРАНІТНО-СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ

Там, де Південний Буг, пробиваючи дорогу серед залишків прапрадавніх архейських гір Українського кристалічного щита, лине до Причорноморської низовини, на півночі Миколаївської області розташувалась казкова земля. Земля знаменита і забута, зраджена і врятована. Земля великої краси, унікальної природи, історичних святинь української нації. Земля на імення Гранітно-степове Побужжя.

З місця, де колись чатували одна на одну запорозька фортеця Орлик, турецька — Голта та польська — Богополь, а зараз розкинулось сучасне українське місто Первомайськ-на-Бузі, протягом майже 40 км тече Південний Буг у крутих кам'янистих берегах, утворюючи вузьку (300–400 м) каньйоноподібну долину. Величні гранітні скелі іноді сягають 40–50 м заввишки, русло річки порожисте з водограями та островами. Схожий характер мають і долини лівих притоків Південного Бугу — Мигійського Ташлику, Великої Корабельної, Мертвоводу. Гранітно-степове Побужжя — це справжній гірський ландшафт серед Українського степу.

На верхніх ярусах долини Південного Бугу, в балках з неглибоким заляганням кристалічних порід, на горизонтальних скелястих терасах панують унікальні кам'янисті степи.

Вони грають вічну і завжди неповторну симфонію барв, частини якої звуться весна, літо, осінь, зима. Вступні акорди березня — ніжні біло-рожеві дзвони шафрану сітчастого. Зникаючи, вони збуджують розпечено-золоті спалахи авринії скельної та горицвіту весняного, бузьково-сіре пір'я сон-трави, квітневу акварельну палітру півників маленьких, помережену яскраво-жовтими зірками тюльпанів бузьких, блакитно-синіми намистинами фіалок та диких гіацинтів. Пізніше, в травні, пливають степом білі хмарини таволги зарубчатої, терну степового, глоду оманливого, розстиляється червоно-синя ковдра з льону австрійського, шавлії похилої та юриней вапнякової, жевріють гноти пір'ястих ковил, щоб розпалити згодом, вже в червні, справжню веселку літнього різнотрав'я, напоїти повітря цитринними пахощами чебрецю двовидного. Поступово, під несамовитим липневим сонцем, ця веселка тане, жовтіє. В серпні тільки жорстка солома, несхожі ні на що земне, м'ясисті біло-зелені квіти молодила руського та маленькі ватри гвоздики бузької чекають наближення осені. В жовтні, коли рясніють ще майже по-літньому теплі дощі, степ в окремі роки неначе вибухає. Одночасно звучать, квітуючи, і весняні, і літні, і осінні ноти в одному акорді. Але не кожна і не надовго. Потім холод, зима, сон або й смерть, але з обов'язковим воскресінням в нащадках наступною весною. Так було, так є і це повинно бути збережено.

Нижній ярус каньйону, денця та схили балок укріті мінливобарвним мереживом наскельних дібров. У складі цих дивних рідколій, чи не єдиних на

планеті, де дуб звичайний іноді утворює химерні карликові та повзучі форми, нараховується більш ніж 20 видів дерев та чагарників. Навесні, коли ще не розпустилося листя, під ними буяє рясний килим, зітканий з блакитних пролісків, синіх фіалок, жовтих зірочок та анемонів, червоного, бузкового та білого рясту. Згодом розцвітають зелено-білі китиці рясткі Буше і жовтуваті — первоцвіту, бринять величні дзвони: золоті — дібровних тюльпанів та брунатно-червоні — рябчика руського, тріпотять маленькі дзвоники конвалії. Їхній благовіст пробуджує дикі троянди. Білі, рожеві, червоні, їх ніжний аромат змішується з бурштиново-медовими пахощами квітнучих клена татарського та півників понтичних і розноситься навкруги неначе подих коханця, про яке численні солов'ї не припиняють співати навіть удень. У червні зацвіте липа і розкуйовдяться зелено-лимонні, рожеві та бузкові перуки скумпії. А далі, перестоявши літню спеку, наскельні діброви чекатимуть осені — часу визрівання плодів, та готуватимуться до зимового відпочинку.

Біля самої води та на островах сивіють де-ні-де білі тополі, які разом з темними вільхами та кремезними вербами утворюють заплавні ліси, вкраплені у смарагдовий килим луків.

В цілому у складі природної флори Гранітно-степового Побужжя виявлено понад 800 видів судинних рослин. Таке різноманіття на площі усього близько 5000 га зробило б честь і деяким місцинам Середземномор'я.

Крім типових степових, лучно-степових, лучних, лісових і наскельних видів рослин тут зростає багато прибузьких і причорноморських ендеміків (60 видів), а також реліктових, рідкісних видів, занесених до національної Червоної книги та Європейського Червоного списку (числом 25). З них три види ніде, крім Гранітно-степового Побужжя, на планеті не зустрічаються. Це мерингія бузька, легендарна, майже невідома фахівцям, чий тендітні темнозелені подушечки з зірочками білих квітів туляться до прямовисних скель в неприступних місцях каньйонів Південного Бугу та Мертвоводу, смілка бузька з вишуканими малиновими квітами і гвоздика бузька. В Гранітно-степовому Побужжі проходить північна межа поширення дуже рідкісної рослини — голонасінника одеського.

У долинах Південного Бугу та його притоків збереглися багаті та різноманітні фауністичні комплекси. Внаслідок суцільної розораності прилеглих земель для більшості видів тварин каньйон став останнім притулком.

За оцінками фахівців, тільки комах на території Гранітно-степового Побужжя мешкає не менше 9 тисяч видів, 46 з них занесені до Червоної книги України. Серед них дибка степова, жук-олень, вусач великий дубовий, морімум темний, махаон, подалірій, поліксена, сколії велетенська і степова, бджоли-теслярі звичайна і фіолетова, мегахіла кругла, волочниця велетенська та інші. Крім того, це ще й найбільший і найважливіший резерват диких комах-запилювачів і комах-ентомофагів в Північно-Західному Причорномор'ї.

Число видів хребетних тварин, відзначених фахівцями у Гранітно-степовому Побужжі, становить 183. Серед них слід особливо виділити унікальний комплекс риб порожистої частини Південного Бугу (більше 35 видів). Поряд із поширеними видами тут мешкає марена дніпровська — дивовиж-

но красива, сильна тварина, для якої, на жаль, це останній притулок на Землі. Усього в Гранітно-степовому Побужжі зареєстровано 15 видів хребетних тварин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного списку. Серед них шемаєя дунайська, марена дніпровська, полоз лісовий, жовтобрюх, балобан, орел-карлик, видра річкова, борсук та інші.

Гранітно-степове Побужжя — одна з найдавніших ділянок суші Євразії, яка не поринала в морські глибини вже протягом 60 мільйонів років. Звідси значна кількість унікальних об'єктів живої природи — реліктів і ендеміків. Результати біогеографічного аналізу вказують наявність на цій території значної кількості видів рослин і тварин середземноморських та гірсько-альпійських за походженням. Тут виявлено понад 100 представників флори і фауни, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного списку. Все це, безперечно, свідчить про унікальний характер біотичного різноманіття Гранітно-степового Побужжя, завдяки чому проблема його збереження набуває світового значення.

Історичні джерела та сучасні дослідження з археології, етнографії, топоніміки свідчать про те, що каньйон Південного Бугу з його стародавніми урочищами, скелями, могилами, порогами слід вважати національною святинею, яка безперечно потребує комплексної охорони.

Гранітно-степове Побужжя надзвичайно багате на археологічні пласти: палеоліт, мезоліт, неоліт, трипільська та черняхівська культури, мідний і залізний віки, епоха бронзи, свідчення поселень кімерійців, савроматів, скіфів, ольвіополітів, давніх слов'ян, римлян. Усього в цьому районі між с.с. Мигія і Олександрівка виявлено 98 археологічних пам'яток. Унаслідок знищення сучасними водосховищами каньйоноподібних долин Дніпра і Дністра, аналоги їх в інших районах Причорномор'я практично відсутні. Наукове значення цих пам'яток посилюється ще й тим, що вони розміщені в одному з найбільш цікавих в археологічному відношенні регіонів України, який був щільно заселений протягом десятка тисячоліть, починаючи із пізнього палеоліту.

Гранітно-степове Побужжя тісно пов'язане з останнім в Європі світським лицарським орденом — Військом Запорозьким Низовим та його державою — знаменитою на весь світ Запорозькою Січчю. Південний Буг славився серед запорожців як друга за значенням річка після Дніпра-Славутича. На території Гранітно-степового Побужжя знаходився Гард (в околицях сучасного м. Южноукраїнськ) — адміністративний центр Буго-Гардової паланки, найбільшої за розмірами серед восьми територіальних одиниць Запорозької республіки.

Були такі часи в запорозьких вольностях, коли Південний Буг не поступався Славутичу за величиною рибних промислів. Документи "Запорозького архіву" свідчать, що риба ловилась тут у великій кількості, в основному цінних порід. Це підтверджують і археологічні розкопки. Місцями на річці ще і сьогодні збереглися залишки гардів (греблі для вилову риби, які склалися з великого каміння, уламків скель тощо).

Пороги Південного Бугу мають місцеву назву — брояки. Із ними, як і з багатьма островами та скелями, пов'язана значна кількість запорозько-

гайдамацьких легенд, переказів, вони були свідками козацьких старожитностей та бувальщин. Про минуле нам говорять їх назви: острів козака Мамає, Запорозька брояка, скелі Турецький стіл і Пугач, Козацькі ворота та інші. Урочище Протіч з козацькою святинею — Протичанською скелею було відоме в усьому запорозькому краї.

Коли Російська імперія зрадницьки знищила Запорозьку Січ, рештки козацького війська, що залишалися вірними своєму Народу та Уряду, відійшли в район бузьких порогів і ще протягом майже двох десятиліть чинили збройний опір інтервентам. Таким чином, на території Гранітно-степового Побужжя існував останній осередок української державності кінця XVIII сторіччя. Таке підґрунтя згодом зробило цей район, особливо с. Мигія, одним з центрів народного гайдамацького руху. Добрий військовий вишкіл, беззастережна підтримка населення, чудове знання місцевості, близькість тогочасного кордону з Османською імперією робили гайдамаків небезпечними супротивниками навіть для великих підрозділів російських регулярних військ. Недарма один з народних ватажків — Андрій Мамай став легендою, перетворившись згодом на улюблений героїчний персонаж в українському фольклорі. Цікаво, що більшість визначних вітчизняних етнографів вважають Козака Мамає міфічною особою, витвором народної уяви. Але факти говорять про інше. За реєстром Мигійського церковного приходу, ще наприкінці XIX сторіччя в цьому селі нараховувалось декілька родин Мамаєнків. Ці люди, за свідченнями старожилів, добре пам'ятали свого знаменитого родича. Остаточо ж прізвище Мамаєнко зникло з Мигії після сталінського голодомору 1933 року.

Патріарх степового лісорозведення поміщик Віктор Петрович Скаржинський, герой війни 1812 року, син атамана Бузького козачого війська, був першим, хто гідно оцінив унікальний природний комплекс Гранітно-степового Побужжя. У долині Південного Бугу він заборонив традиційну господарську діяльність, чим зберіг природні степові ділянки та наскельні діброви. На суміжних землях В.П. Скаржинським були закладені помологічний сад (221 сорт), дендрарій (281 вид), посаджено ліс на 500 десятинах. За рахунок створених В.П. Скаржинським лісорозплідників формувалися зелені насадження Одеси, Вознесенська, Миколаєва, Алушти, Алупки, П'ятигорська, композиції Одеського та Нікітського ботанічних садів, дендропарку "Софіївка" в Умані.

Наприкінці 20-х років XX сторіччя відомий географ Г.І. Танфільєв поставив питання про необхідність заповідання каньйону Південного Бугу, дійшовши висновку, що багатства краю повинні навіки залишитися в недоторканому стані, служити місцем і об'єктом наукових досліджень, пізнавальних і навчальних екскурсій, відпочинку. Але, як кажуть, не те судилося. Радянський Уряд планує місцевість під затоплення водосховищем ГЕС, проект якої отримав золоту медаль на міжнародній виставці під егідою Ліги Націй, в Парижі. Здійсненню цього бузувірства перешкодила друга світова війна.

В 70-ті роки в місті злиття Південного Бугу і Великого Ташлика (ліва притока, мала каньйоноподібну долину глибиною понад 100 м), поряд з унікальним природним та історичним об'єктом будується Південноук-

раїнська атомна електростанція. Виникає місто Южноукраїнськ. Під час цього будівництва були висаджені в повітря деякі історичні скелі, завдано великих збитків природним комплексам. Далі, у процесі розбудови енергокомплекса, планувалось практично повне знищення Гранітно-степового Побужжя будівництвом двох руслових водосховищ Костянтинівського і Олександрівського. На початку 80-х років це здійснити не вдалося, радянська економіка давала збої — не вистачало грошей, а треба було ще й перекивати Дніпровський лиман, будувати канал Дунай-Дніпро, повертати на південь річки Сибіру тощо. До розбудови Південноукраїнського енергокомплексу згодом повернулися, але тут вдарили Дзвони Чорнобиля, і пробуджені цими зловісними звуками від тривалої летаргії люди — вчені, громадські діячі, прості обивателі — добилися зупинки страшного проекту.

У 1992–93 рр., спекулюючи на економічних труднощах молодій Українській Державі, деякі промислові кола здійснили спробу відновлення розбудови комплексу. Але Миколаївська обласна Рада та держадміністрація сказали "ні", Мінікобезпеки України дало негативний експертний висновок.

В березні 1994 р. в каньйоні Південного Бугу створюється регіональний ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя" площею 2 000 га. В квітні 1995 р. його територія збільшується до 3000 га та приймається рішення про резервування ще 2000 га для подальшого розширення цього заповідного об'єкту. Незважаючи на страшну економічну скруту, керівництво Миколаївської області знаходить бюджетні кошти на підтримання регіонального ландшафтного парку та його штату.

Таким чином мрія декількох поколінь вчених-патріотів почала здійснюватись. І, незважаючи на постійні спроби деяких прибічників "економічної доцільності" відновити широкомасштабну розбудову Південноукраїнського енергетичного комплексу, віримо, що здоровий глузд врешті візьме гору. Бо народ живе доти, доки жива природа рідної землі, жива його історія. Народ — це всі ми, люди. І ми маємо розум і серце.

С.В. Тарашук, О.М. Деркач, В.Т. Холипенко

ВИЗНАЧНІ ЛАНДШАФТИ, УРОЧИЩА, СКЕЛИ ТА ПОРОГИ

Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького*

Обґрунтування цінності об'єкта

"Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького" розташовується на ділянці долини р. Південний Буг, де річка, протікаючи між схилами Придніпровської та Подільської височин до Чорного моря, прорізає породи Українського кристалічного щита, утворюючи у глибокому каньйоні порожисту частину русла. Порожисті частини річищ Дніпра і Південного Бугу стали ландшафтами, завдяки оборонним властивостям та географічному положенню яких в європейській та українській історії постало як історичне явище запорозьке козацтво та його держава Запорозька Січ. Саме дніпровські та бузькі пороги на південному схилі Українського кристалічного щита є тими елементами рельєфу України, які пояснюють етимологію слів "Запорозжя" і всіх похідних від них слів та словосполучень: "запорожець", "Запорозька Січ", "Вольності Запорозьких Козаків". Саме тут, на дніпровських та бузьких порогах розвинулась така організація суспільного устрою, яка дозволила українцям після втрати державності у XIII–XIV ст. повернути собі самостійне місце серед народів світу.

Історичні традиції Запорозької Січі на всій етнічній території українців, розділеній між різними країнами, стали традиціями власного, українського, державотворення впродовж XIX–XX ст. і залишаються такими після відновлення 1991 р. державної незалежності України. Згідно з Конституцією України 1995 р., запорозькі традиції визначають характер державної символіки сучасної Української Держави: Державного Гімну, Державного Прапора та Великого Державного Герба. Зокрема, згідно з 20 статтею Конституції України, герб Війська Запорозького є неодмінною частиною Великого Державного Герба України, що символізує історичну належність Україні запорозьких земель та соборність Української Держави.

* Друкується за паспортом пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького"

На сьогодні дніпрова заплава на території колишніх Вольностей Запорозьких Козаків, і насамперед козацькі пороги, зникли під водою каскаду водосховищ. І тепер тільки каньйон р. Південного Бугу у колишніх Вольностях Запорозьких Козаків зберігає автентичні ландшафти, в яких постає і розвинулась Запорозька Січ. Найціннішою їхньою частиною є ділянка каньйону в урочищі Гард та його околицях, яка від XVI ст. була видатним торговим перехрестям та головним місцем рибальства та рибообробної промисловості Запорозжя і всієї України. У XVIII ст. козацькі поселення в околицях Гарду перетворюються на головний адміністративний центр Вольностей Запорозьких Козаків на р. Південному Бугу — центр найбільшої Буго-Гардівської паланки. Саме зазначеними вище обставинами визначається історико-культурна цінність "Історичного ландшафту центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького".

Пам'ятка є унікальним з історичного погляду ландшафтом, що насичений археологічними пам'ятками доби неоліту, енеоліту, бронзи, раннього та пізнього середньовіччя, зокрема часів Запорозької Січі, які засвідчують давність і спадковість заселення людиною цієї частини Європи.

Каньйон р. Південного Бугу на зазначеній ділянці є унікальним об'єктом природи і належить до наймальовничіших порожистих ділянок європейських річок, де збереглися класичні річкові пороги. Русло річки, прорізаючи гірські породи, пролягає у глибокому каньйоні. Скелясті береги переходять у пологі плакори, що мають на поверхні скупчення великих обвітрених округлих каменів, а на периферії — хвилясті степові ландшафти. Біота цих місць має унікальне поєднання ендемічних та реліктових рис. Вона налічує низку вузьколокальних видів рослин — ендеміків Гранітно-степового Побужжя, ендеміків Північно-Західного Причорномор'я та видів, що є ендеміками Північно-Західного Причорномор'я й деяких інших регіонів (Добруджі, Балкан, Карпат тощо). Тут масові реліктові, тобто рідкісні для нинішньої біоти степової зони види рослин і тварин, котрі пов'язані з колишніми екосистемами цих місць, що існували у доісторичний час. Низка рослинних угруповань з теренів пам'ятки належить до рідкісних в Україні загалом.

У р. Південний Буг зберігся первісний реофільний комплекс водних організмів, зокрема фауна туводних риб має характер, який раніше був притаманний Дніпру і більшості річок Правобережної України. Всі ці ендемічні та реліктові види є масовими на теренах пам'ятки і визначають не тільки структуру її екосистем, але й естетичні якості її ландшафту. Завдяки їм не тільки рельєф, але й увесь ландшафт, як природна система, зберігає донині характерний образ природи Північно-Західного Причорномор'я, яким його запам'ятали Геродот Галікарнаський та запорозькі козаки. Завдяки цим якостям пам'ятка набуває культурної цінності і її рекомендується включити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення.

Наказом Міністерства культури і туризму України від 11.04.06 № 173/0/16–06 "Про включення до Державного реєстру нерухомих

пам'яток України об'єкту "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького" на виконання ст. 5, 14 Закону України "Про охорону культурної спадщини" урочище Гард (ділянка регіонального ландшафтного парку "Гранітно-степове Побужжя") включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького" за типологією — визначне місце, за видовою приналежністю — археологічний, історичний, ландшафтний об'єкт.

Розташування об'єкта

Пам'ятка включає каньйон р. Південний Буг із геологічними утвореннями обох берегів, прилеглими плакорами, балками, терасами, островами, порогами, скелями, пам'ятками археології, меморіальними і межовими знаками, об'єктами архітектури в районі с. Богданівка Доманівського р-ну, смт. Костянтинівка Арбузинського р-ну та м. Южноукраїнськ Миколаївської області — в межах від поромної переправи між смт. Костянтинівка та с. Богданівка до колишнього гирла річки Сухий Ташлик (лівий берег) та балки Лідина (Зінцева; правий берег). Загальна довжина цієї ділянки руслом річки Південний Буг складає близько 5,5 км. За своїми ландшафтними характеристиками пам'ятка домінує в довкіллі.

Історична довідка

Перші писемні відомості про край знаходимо у працях давньогрецького історика й географа Геродота. Під час мандрівок країнами Давнього світу в 455–445 рр. до н.е. він відвідав Північне Причорномор'я. У четвертій книзі своєї монументальної "Історії" ("Мельпомена"), де описано похід перського царя Дарія I Гістаспа у Скіфію (512 р. до н.е.), Геродот подає відомості про Скіфію (Скуфії), її природу, населення, звичаї, вірування, легенди. Головною річкою Скіфії Геродот вважає Бористен (Дніпро). Серед інших рік Скіфії він називає Гіпаніс. "Третя річка, яка починається у Скіфській землі, — Гіпаніс, що витікає з великого озера, навколо якого знаходять собі пасовища дикі білі коні, а озеро це справедливо іменується матір'ю Гіпаніса. Після витоку з цього озера річка Гіпаніс на протязі 5 днів плавання мілка і має солодку воду. Починаючи від цього пункту до моря на протязі 4-х днів плавання вода в Гіпанісі надзвичайно гірка від гірко-го ручая, який вливається в нього". Гірка, або сучасною мовою засолена, вода, могла надходити до р. Південний Буг, за даними гідрохімічних досліджень, насамперед з його лівобережних приток па ділянці між сучасними с. Олександрівкою та смт. Костянтинівкою Арбузинського р-ну, в яких вода і донині високомінералізована. Геродот вперше подає і опис рослинності цих місць, стверджуючи її степовий характер на плакорах. Між річками Бористеном і Гіпанісом в області на ім'я Ексамай, по-грецьки Священні Дороги, Геродот оглянув велетенський священний мідний котел-пам'ятник, встановлений

за скіфського царя Аріанта. За визначенням академіка Б. Рибаківа, під назвою Гіпаніс у Геродота об'єднано три річки: Гірський Тікич, Синюха та відрізок річки Південний Буг від нинішнього Миколаєва до Первомайська.

У 1-й пол. XVIII ст. інженером Д. Дебоскетом було проведено картографічне дослідження центру Буго-Гардівської паланки та складено перші достовірні плани цього вже тоді пам'ятного місця. На планах Д. Дебоскета місце розташування центру Буго-Гардівської паланки названо своїм історичним йменням "Гард", під яким воно трапляється в Історичних документах ще з II-ої пол. XVII ст. Зберігся також план Запорозького Гарду 1745 р., завізований інженер-підполковником Д. Дебоскетом. На обох планах зображена ділянка річки Південний Буг з двома островами, на більшому (Гардовому) острові позначено церкву, козацькі курені, річку перетинали гардові загорожі або "заколи". На планах позначені скелясті береги та балки, скеля Пугач, гирло р. Сухий Ташлик, або Великий Конар, лінія кордону з турецькими володіннями, інші топографічні об'єкти.

Вперше системні точні географічні координати теренів пам'ятки, докладніші відомості про їхню геологічну будову, про живу природу цих місць, риболовецький промисел у Гарду та загалом господарську діяльність козаків подав у топографічному описі земель, які відійшли від Оттоманської Порти до Російської Імперії за Кучук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р., інженер-підполковник Томілов. Опис Томілова мав велике значення для з'ясування загального характеру природи та господарства Гарду. Так, він зазначав, що запорожці перегорджували гардом все русло р. Південний Буг коло о. Гардового, що не спостерігалось вже у XX ст. Він зазначив також, що відстань між Гардом, який розташовувався перед старим російсько-турецьким кордоном, і Запорозьким перевозом 3 версти. Останнє виключає визнання будь-якого острова на теренах пам'ятки за о. Гардовий, окрім сучасного о. Клепаний. Природу степових просторів на плакорах Придніпровської височини наводить у щоденнику своїх мандрів північно колишньої Херсонської губернії Й.А. Гюльденштедт, який провадив вивчення цих місць за дорученням Петербурзької Академії Наук. Дослідження Гюльденштедта безпосередньо однак не стосувались теренів пам'ятки. Вперше унікальність рослинного та тваринного світу Гарду, а також краси цих місць було виявлено експедиціями викладача Волинського ліцею (у м. Кременець — нині Тернопільська область), а згодом першого професора зоології Київського університету Св. Володимира А.Л. Андржейовського. Підсумки своєї праці він оприлюднив 1823 р. у ґрунтовній монографії "Rys botaniczny". Андржейовський став відкривачем ендемічних рослин цих місць і їхнього значення як унікального центру біорізноманіття. Матеріал, зібраний ним у цьому місці в експедиціях наприкінці 1810-х — на початку 1820-х рр., послужив для опису низки нових видів квіткових рослин. Відкриття нових для науки видів квіткових рослин з теренів пам'ятки та прилеглих до неї місць від часів Андржейовського тривали до кінця XX ст. Багато видів тварин і рослин вперше було зазначено Андржейовським для території України саме з цих місць. Андржейовський був

також першим, хто описав у науковому творі виняткову естетичну цінність теренів пам'ятки. Заплаву р. Південний Буг на території сучасної пам'ятки він вважав найвидатнішим за красою краєвидом на всьому протязі річки. Від часів Андржейовського терени пам'ятки усвідомлювались не тільки в Україні, але й науковим світовим загалом як велика культурна цінність.

Таким чином, саме ці місця формували для освіченої Європи образ степових обширів України протягом понад двох тисячоліть.

Пізніше, в 1830-1840-рр., у зв'язку з вивченням архівної спадщини Нової Січі, А. Скальковським було з'ясовано й місце Гарду в адміністративній системі Запорозжя та історії України загалом, зокрема в історії гайдамацького руху. Історичні джерела, вивчені ще А. Скальковським, свідчать, що тут здавна існувала переправа через річку Буг, стояла козацька сторожа, а по навколишніх балках і річкових терасах розташовувалися козацькі поселення, хутори-зимівники, діяли рибні промисли, велося сільське господарство, провадилась торгівля із зарубіжними купцями. Запорозький Гард неодноразово згадується в історичних джерелах у зв'язку із війнами, у яких брало участь українське козацтво, та гайдамацьким рухом. Тут неодноразово бували кошові отамани Запорозької Січі Іван Сірко, Кость Гордієнко, Петро Калнишевський та інші. Як впливає з донесення кошового отамана Олексія Білецького від 4 серпня 1760 р., в Гард щороку в літню пору із Січі надсилався полковник із особливою командою для охорони кордону та підтримання порядку між рибалками і козаками, які перебували тут протягом літа до осені. За топографічним описом 1774 р., влітку в Гарді завжди перебувала команда до 500 чоловік, які жили в 50 куренях, 2 хатах та 10 землянках, на зиму тут залишалась лише невелика залога. Буг вважався найкращим місцем риболовлі на Запорозжжі, тут в районі острова Гардового та в його околицях існували риболовні промисли і заводи.

За А. Скальковським, гардами в Південній Україні звали місця влаштування риболовецьких споруд, отже, свою назву урочище отримало від розташованого тут з давніх часів риболовецького гарду. Говорячи про Гард, він, зокрема, відзначав: "Це місце спочатку було призначене лише для переправи через річку та рибальства в ній, але згодом, уже в XVII ст., перетворилось в найголовнішу прикордонну варту чи паланку". Після знищення російським царем 1775 р. Запорозької Січі землі Буго-Гардівської паланки було поділено між можновладцями Російської Імперії і по обох берегах р. Південний Буг виникли у цих краях хутори, слободи і села, зокрема, Костянтинівка і Богданівка, в яких жили нащадки запорозьких козаків. Окрім А. Скальковського, місце і значення Гарду в розвитку політичної історії та господарства України висвітлили у своїх роботах А. Шміт, М. Левченко, В. Антонович та інші дослідники. Однак саму місцевість Гарду в натурі тоді не було досліджено. Останнє завдання виконав видатний історик Запорозжя Д.І. Яворницький, який у середині 1880-х рр. обстежив територію нинішнього об'єкта культурної спадщини. При цьому він спирався на складений у 1745 р. інженер-підполковником Д. Дебоскетом план Запорозького Гарду. 1888

р. Яворницький виявив і опублікував у книжці "Запорозжє в остатках старини и преданиях народа" перелік пам'ятних з козацьких часів порогів, урочищ, островів, скель та споруд, — тобто тих частин цього Історичного ландшафту, що берегли у ньому пам'ять про Запорозжя. Сукупність цих одиниць рельєфу та археологічні об'єкти культурної спадщини часів Запорозької Січі і донині визначають історико-культурну цінність "Історичного ландшафту центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорізького", як видатного пам'ятного місця Вольностей Запорозьких Козаків. За даними Д. Яворницького, у Гарді на острові Гардовому знаходилась церква та найвідоміший на Запорозжжі рибний завод. Похідна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, яка існувала вже у 1742 р., стояла на скельному підвищенні у нижній частині Гардового острова. Самі ж риболовецькі споруди — Старий, або Козацький Гард — перегороджували р. Південний Буг з північного кінця острова уздовж нижньої забори Гардового порогу. Свідчення Д. Яворницького підтверджуються археологічними даними, здобутими у XX ст. У Паланковій балці розташовувався військовий табір козаків та запорозький цвинтар, залишки яких Д. Яворницький бачив на власні очі. Навпроти цієї балки існувала у запорозців стара переправа (перевіз) через р. Південний Буг, до якої сходилися кілька великих транзитних і торгівельних шляхів: Чорний Польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січовий Нижчий та Керван-Юль. Поселення у Гарду та поблизу нього від XVII ст. було найзначнішим центром Вольностей Війська Запорозького на р. Південному Бугі. У XVIII ст. саме у цій мальовничій місцевості, багатій на природні ресурси, на давньому торгівельному шляху до Молдови та балканських країн, на кордоні з володіннями Османської Імперії, розташовувався адміністративний центр найбільшої і найбагатшої паланки (військово-територіальної одиниці) Запорозької Січі, якій підпорядковувались усі землі в межиріччі річок Інгул і Південний Буг, що належали запорозцям. Тут здавна існувала переправа через річку Південний Буг, стояла козацька сторожа і митниця, а по навколишніх балках і річкових терасах розташовувалися козацькі поселення, хутори-зимівники, діяли рибні і кінні заводи, велося сільське господарство, провадилась внутрішня і зовнішня торгівля. Завдяки праці Д. Яворницького території пам'ятки вже у XIX ст. було визнано вагомою частиною української культурної спадщини.

На початку XX ст. зусиллями Й. Пачоського було описано видатне для всієї зони Степу флористичне та фітоценотичне багатство теренів пам'ятки, зокрема вперше було виявлено реліктові та ендемічні риси рослинності цих місць. Й. Пачоський підтвердив думки попередників про видатну естетичну цінність теренів пам'ятки. Він вважав їх найкрасивішими на території тодішньої Херсонської губернії, яка охоплювала терени Херсонської, Миколаївської та Одеської областей сучасної України — тобто усе Північно-Західне Причорномор'я. Ґрунтуючись на цих висновках, відомий географ Г. Танфільєв дійшов висновку про потребу зберегти біоту й ландшафти цих місць для наступних поколінь.

Сучасні археологічні дослідження Запорозького Гарду та його околиць започаткувала Бозька археологічна експедиція НКО (Народний комісаріат освіти) під керівництвом Ф. Козубовського. Протягом 1930–1931 рр. експедиція дослідила рештки військового табору і цвинтаря у Паланковій балці та відкрила ряд нових пунктів зі старожитностями XVII–XIX ст.

Протягом 1930–1931 рр. під керівництвом Т. Мовчанівського було проведено поглиблену розвідку поселення в урочищі Гард поблизу села Богданівка, де закладено кілька траншей та розкоп площею 48 кв. м. Внаслідок цих робіт було одержано археологічний матеріал, з'ясовано характер пам'ятки, стратиграфію геологічних та культурних нашарувань. Більшість із добутих матеріалів віднесено до часів неоліту, енеоліту в презентації залишків трипільської доби.

Дослідження природної цінності ландшафту пам'ятки пошквалились після 1945 р. Нові види квіткових рослин з території пам'ятки описали М. Клоков, Ф. Гринь, В. Новосад, Л. Крицька, В. Протопопова. Характер рослинного покриву теренів пам'ятки розкрили праці Г. Білика, В. Осичнюка, В. Ткаченка. Особливо велике значення для вивчення рослинності теренів пам'ятки мали праці В. Собка, який у своїй успішно захищеній дисертації на здобуття звання кандидата біологічних наук висловив думку про заповідання каньйону р. Південний Буг на всій території пам'ятки у зв'язку з цінністю його природних систем. Завдяки працям зазначених авторів 24 види вищих рослин, які творять естетичну цінність пам'ятки, потрапили до "Червоної книги України. Рослинний світ" (1996). У 1990-х–2000-х рр. вивчення рослинного покриву теренів пам'ятки провадив О. Деркач, який визначив останні як ключову ботанічну територію Європи.

Вивчення тваринного світу протягом XX ст. дало найбільші результати у 1980-і–2000-і рр., коли у зв'язку з планами будівництва Костянтинівської ГЕС Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України провів ґрунтовне дослідження складу фауни околиць с. Богданівка, смт. Костянтинівка та м. Южноукраїнськ. Особливо плідним було вивчення фауни риб, птахів, плазунів та окремих груп безхребетних тварин (С. і М. Таращуки, В. Костюшин, Л. Бутузова, І. Плющ, О. Пучков, О. Радченко, В. Сабодаш, В. Кулаков, А. Смирнов, Ю. Мовчан, Ю. Рабцевич, О. Вобленко та інші). Це дало інформацію для 62 нарисів про види тварин у "Червоній книзі України. Тваринний світ" (1994) і, разом із підсумками ботанічних досліджень, остаточно визначили видатну цінність цього пам'ятного місця з погляду охорони природної спадщини.

У другій половині XX ст. тривали загальногеографічні дослідження степової зони, до яких належать і терени пам'ятки. Підсумки цих досліджень було підбито зокрема у працях "Физико-географическое районирование Украинской ССР" (1968 р.) та "Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР" (1978 р.).

З 1978 р. розпочалось систематичне дослідження неолітичних пам'яток Степового Побужжя Інгульською (з 1980 р. — Миколаївською) новобу-

довою експедицією Інституту археології АН УРСР, очолюваною О. Шапошніковою. Ці роботи ознаменували новий етап у дослідженні Буго-Дністровської культури (БДК) регіону, вони проводились у зв'язку з будівництвом енергокомплексу Південно-Української АЕС.

У 1980 р. Миколаївська експедиція провела розвідки на обох берегах Південного Бугу, в результаті яких було виявлено ряд нових неолітичних пам'яток, серед них Пугач 1, а пізніше, у 1985–1988 рр., М. Товкайлом виявлені і досліджені поселення Гард 3 і Гард 4.

Упродовж 1979–1988 рр. археологічні дослідження в районі Гарду провела Миколаївська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Шапошнікової. В результаті цих робіт було відкрито нові пам'ятки доби Запорозької Січі, добуто матеріали, що значно розширюють історичні відомості про Запорозький Гард.

У II-й половині 1980-х–2000-х рр. завдяки спільній діяльності природо- та пам'яткоохоронних громадських організацій було визнано роль історичних ландшафтів як пам'яток культури, що дозволило обґрунтувати потребу створити регіональний ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя", як територію для спільного збереження культурної та природної спадщини каньйону р. Південний Буг на півночі Миколаївської області (С. Таращук, О. Деркач, В. Холипенко). У ці роки провідна роль в обстеженні та вивченні запорозьких пам'яток на території пам'ятки, яка входила до території парку, належала М.Т. Товкайлу, котрий і подав їхній опис у своїх публікаціях протягом 1990-х–2000-х рр. У підсумку спільне вивчення каньйону р. Південний Буг в місці розташування центру Буго-Гардівської паланки природо — та пам'яткоохоронцями дозволило визначити цю місцевість як об'єкт не тільки природної, але й культурної спадщини "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки" та як пам'ятку загальнонаціонального значення (М. Товкайло, М. Біляшівський, В. Ленченко).

Опис меж території об'єкта

Площа об'єкта близько 1305,5 га.

Опис меж території пам'ятки виконаний на підставі "Положення про регіональний ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя", а також "Проекту створення (розширення) регіонального ландшафтного парку "Гранітно-степове Побужжя" на території Арбузинського, Вознесенського і Доманівського районів Миколаївської області. Земельні ділянки в межах КСП "Бузьке" і "Південний Буг" Арбузинського району, КСП "Олександрівське" Вознесенського району, КСП ім. Леніна радгоспу "Богданівка", КСП ім. Суворова Доманівського району. План меж (III черга)", розробленого Миколаївським філіалом Інституту землеустрою в 1996 р.

У верхній частині каньйону річки Південний Буг межа пам'ятки перетинає річку між с. Богданівка Доманівського р-ну та смт. Костянтинівка Арбузинського р-ну на відстані 400 м вище перевозу.

У нижній частині каньйону межа пам'ятки перетинає річку Південний Буг між безімменною скелею над правим схилом балки Лідина (Зінцева) та колишнім гирлом річки Сухий Ташлик, де нині розташовані споруди Ташлицької ГАЕС.

По правому березі річки Південний Буг межі пам'ятки визначаються межами земель, на яких розташований регіональний ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя". Межі починаються на відстані 400 м вище перевозу і йдуть правим берегом до безімненної скелі над правим схилом балки Лідина (Зінцева). Тут розташовані балки: Безіменна (східна околиця с. Богданівка), інша Безіменна (неподалік Костянтинівської ГЕС), Нестеренкова, Сокурова (Осогорова, Гардова) та Лідина (Зінцева). Територіально ці землі перебувають в межах Богданівської сільради Доманівського району.

До пам'ятки входять острови Малий, Великий, Клепаний (Гардовий), інші безіменні острови, а також пороги та річкові скелі, розташовані в акваторії річки Південний Буг.

На лівому березі річки Південний Буг межі пам'ятки визначаються межами земель, відведених для регіонального ландшафтного парку "Гранітно-степове Побужжя". Ці землі включають відносно вузьку прибережну смугу каньйону, що починається на відстані 400 м вище перевозу і йде вздовж прибережної частини смт. Костянтинівка і міста Южноукраїнськ до колишнього гирла річки Сухий Ташлик, де нині розташовані об'єкти Ташлицької ГАЕС. На цій ділянці розташовані балки Золотарка, Миколина, Подорожінська, Безіменна, скелі Безіменна, Брама, Сова та Пугач. Територіально ці землі перебувають в межах смт. Костянтинівка і м. Южноукраїнськ.

Ландшафт

Терени долини р. Південний Буг та плакорів обох його берегів, включені до пам'ятки, належить до наймальовничіших ділянок південнобузької долини на всьому її протязі від витоків до гирла. Прорізаючи гірські породи, русло річки пролягає тут у глибокому каньйоні, має звивисту течію, що перетинається островами та порогами. На ділянці від поромної переправи між смт. Костянтинівка та с. Богданівка до колишнього гирла р. Сухий Ташлик та балки Лідина (Зінцева) русло річки змінює напрямок течії майже під кутом в 90°, з перепадом відміток рівня води в 20,0 м. Ширина русла річки суттєво зменшується: біля поромної переправи становить 220 м, навпроти насосної станції м. Южноукраїнськ — 140 м, навпроти колишнього гирла річки Сухий Ташлик і балки Лідина (Зінцева) — 90 м. Стрімкі скелясті береги, складені з гранітів, підносяться над рівнем ріки на 50–60 м, далі переходять у плакори, на яких розташовані скупчення і групи обвітрених скель і каменів. На периферії починаються хвилясті степові ландшафти. Скелясті острови із наносними ділянками, а також пороги і річкові скелі розділяють русло річки Південний Буг на окремі річища й

протоки. Біля підніжжя скелястих берегів розташовані вузькі прирічкові тераси, утворені наносними ґрунтами. Береги каньйону прорізаються глибокими балками. В окремих балках течуть джерельні ручаї.

Острови в межах пам'ятки мають такі назви (рахуючи вниз по течії річки): о. Малий, о. Великий, ряд безіменних невеликих островів навпроти смт. Костянтинівка та м. Южноукраїнськ, о. Клепаний (Гардовий), розташований у нижній частині каньйону неподалік колишнього гирла річки Сухий Ташлик.

Балки в межах пам'ятки мають назви: на правому березі — Безіменна (біля с. Богданівка), інша Безіменна балка (неподалік Костянтинівської ГЕС), Нестеренкова, Сокурова (Осогорова, Гардова), Лідина (Зінцева); на лівому березі — Золотарка (біля смт. Костянтинівка), Миколина, Подорожінська, Безіменна, Клепана, Паланкова (частково зруйнована під час будівництва Ташлицької ГАЕС).

Визначними ландшафтними й історичними об'єктами, що розташовані в межах пам'ятки на лівому березі річки в нижній частині каньйону, є скелі Брама, Сова та Пугач. Скелю Пугач позначено на планах Запорозького Гарду 1742 та 1745 рр.

Ландшафт каньйону р. Південного Бугу та прилеглих плакорів на території пам'ятки поділяється на кілька добре виражених у рельєфі ділянок.

Першою згори за течією річки йде поромна ділянка, яка розпочинається від лінії поромної переправи між с. Богданівкою та смт. Костянтинівкою і тягнеться вниз за течією правим берегом до правого схилу безімненної балки на околиці с. Богданівка, а лівим берегом до тальвегу балки Золотарка. На місці нинішньої поромної переправи в запорожців був Піщаний перевіз, ширина русла р. Південний Буг тут 220 м. У місці поромної переправи і вище правий берег спускається до води відносно полого єдиним масивом кристалічних порід, верхні точки його підносяться над рівнем річки на 15–17 м. Відразу нижче поромної переправи рельєф правого берега утворюють схили і тальвег безімненної балки на південній околиці нинішнього с. Богданівки. Некрутий лівий схил цієї балки і її тальвег зумовлюють невелике пониження правого берега в цьому місці. Але вже від правого схилу цієї безімненної балки берег річки починає круто здійматися над прилеглою територією, утворюючи типові для річкового каньйону кручі, що досягають 30-метрової висоти над рівнем води. Лівий берег р. Південний Буг на поромній ділянці пам'ятки не утворює каньйону, а має структуру, характерну для лівих берегів рівнинних річок, з добре вираженими заплавною і надзаплавними терасами. На лівому березі в межах поромної ділянки добре виражений значний шар осадових порід та ґрунту. У місці поромної переправи обоє берегів мають розширену заплавну терасу, яка досягає 20–50 м завширшки, берегові схили в цих місцях значно пологіші. На лівому березі такий характер заплавної тераси зберігається вниз за течією аж до балки Золотарки. Основу берегових порід правого берега складають граніти, прикриті неглибоким шаром ґрунту, крізь який в багатьох місцях на денну поверхню виходять пласкі кам'яні брили. Схили правого берега від урізу води і аж до верхніх точок

плакорів у межах пам'ятки зайняті трав'янистою рослинністю. Заплавна тераса обох берегів характеризується лучним різотрав'ям. Прибережний пояс водно-болотної рослинності, складений з очерету та рогозу, неширокою смугою в'ється уздовж берега. Лівий берег вище заплавної тераси зайнятий забудовою смт. Костянтинівка, серед якої чималі ділянки займають сади.

Контур лівого берега на ділянці вище поромної переправи від місця, де навпроти з правого берега височить скеля Грибова, і вниз за течією до балки Золотарки — прямий. Завдяки цьому набагато пологіший лівий берег розкривається з правого, як широка панорама. Вище поромної переправи до скелі Грибової такий самий прямий контур має лінія й правого берега. На ділянці трохи вище від Грибової скелі русло річки повертає на північний схід, утворюючи мальовничий вигин, котрий, разом із забудовою смт. Костянтинівка та плакорами правого берега, формує панораму вгору від лінії поромної переправи. Нижче від балки Золотарка русло річки повертає на південний захід. Такий самий поворот русла з правого берега відбувається відразу трохи нижче самої поромної переправи. Завдяки цьому вниз за течією від місця поромної переправи відбувається суттєве розширення річкового русла, і ширина останнього на виході з поромної ділянки, між балкою Золотарка з лівого та безіменною балкою на околиці с. Богданівки з правого берега, є найбільшою на території пам'ятки. Течія річки на поромній ділянці пам'ятки відносно спокійна, верхні шари заплавної тераси формує неглибокий шар алювіальних наносів, з яких біля урізу води місцями виринають великі відшліфовані водою валуни.

Приблизно на протязі 70–300 м вниз від поромної переправи русло р. Південний Буг розпадається на три протоки, які у своїй верхній частині омивають під правим берегом острів Малий та безіменний острів коло лівого берега. Лепешняк та рогіз утворюють у верхній частині о. Малий вище його верхньої берегової точки смугу заростей у вигляді вузького довгого "носика", що має характерний вигин. Завдяки цьому "носику", обриси верхньої частини острова набувають за огляду з вершини берегових круч іншої форми, ніж це зазначено на географічних картах. Загальна довжина о. Малий — трохи понад 770 м, найбільша ширина (у нижній частині) — близько 135 м. Поверхня його підноситься над рівнем води на 1–3 м. Найвища частина острова знаходиться в межах поромної ділянки, з висотою 2,92 м над рівнем моря. Поверхня острова складається з гранітної основи, з незначним шаром алювіальних наносів. Верхня частина острова, яка розташована у поромній частині пам'ятки, вкрита заплавними луками, де основу травостою утворюють асоціації осок, тонконогу, мітлиці тощо. Вузький прибережний пояс водно-болотної рослинності, який красиво облямовує береги острова, формують лепешняк та рогіз, а також куга, аїр. Плаваючому поясу рослинності, що розвивається у слабкопротічних частинах русла, притаманні асоціації глечиків жовтих, ряски малої. Деревна рослинність представлена розташованими уздовж берегової смуги окремими деревцями маслинки, молодими паростками тополі білої та берестів. Нижня, більша за площею частина о. Малого, розташована нижче за течією, вже

в межах костянтинівської ділянки, та вкрита гайком із тополі білої та верби білої. Верхня і середня частини розташовані ближче до правого берега, а його берегова лінія йде рівнобіжно до корінних берегів річки. У нижній своїй третині острівна територія під кутом близько 120° утворює вигин і повертає до корінного лівого берега. Своім нижнім кінцем о-в Малий підходить близько до верхньої заокругленої частини о-ва Великого. Від останнього його відокремлює вузька кам'яниста протока, котру ледь видно серед болотного різотрав'я та кам'яних брил, які утворюють її береги.

Нижче від місця цього вигину о-ва Малого у правій протоці між о-вами Малим і Великим розташовані два невеличкі безіменні острови №№ 4,5, порослі трав'янистою рослинністю та окремими осоками. Від о-вів Малий та Великий (Кривий), а також одне від одного безіменні острови №№ 4–5 відокремлюються вузькими протоками, схованими у густих заростях лепешняку. Поверхня цих островів ледь (на 0,7–1,0 м) підноситься над поверхнею води, їхня площа невелика, і тому ці островці погано помітно із заплави і тільки з берегових круч можна виокремити їхню територію серед водно-болотної рослинності. Малий, Великий (Кривий) та ці два безіменні острови являють собою єдиний острівний масив, який займає центральну частину річища Південного Бугу на костянтинівській ділянці пам'ятки.

Інші острови, розташовані у поромній та костянтинівській частині пам'ятки, не становлять єдиного острівного масиву із островами, переліченими вище, і вони відокремлені від островів цієї центральної групи значними протоками. До таких відокремлених островів належать безіменний острів № 1 у протоці під лівим берегом, який розпочинається приблизно нижче на 170 м від верхньої точки о-ва Малого, навпроти тальвегу балки Золотарки, і тягнеться вузькою смугою за течією до початку останньої третини о-ва Малого. Площа острова, у довжину він витягнувся приблизно на 330 м, найбільша ширина його — близько 90 м. Над водою поверхня Безіменного острова № 1 підноситься на 0,9–1,7 м, рельєф поверхні й берегів — аналогічний до о. Малий. Верхня і середня частини вкриті заплавними луками, нижня третина — гаєм з білої тополі, з домішками верб, дуба, клена та маслинки. Від о. Малий о. Безіменний № 1 відокремлює порожиста протока. На виході з неї знаходиться ще один зовсім маленький Безіменний острівце-скеля № 2.

Ще одна подібна Безіменний скеля — острівце № 3 розташований у протоці між о. Малий та о. Безіменний № 4. Між ним та о. Великий (Кривий) знаходиться зовсім невеликий за площею о. Безіменний № 5, обриси берегової лінії якого утворюють трикутник. Поверхня цього острова підноситься над рівнем води майже на 2,5 м. У протоці під правим берегом на ділянці навпроти верхньої частини о. Великий (Кривий) розташовано ще два інші безіменні острови — № 6 і № 7, які не належать до центрального острівного масиву. Острів Безіменний № 6 (розташований вище за течією) витягнутий у довжину на 110 м, найбільша його ширина — близько 35 м. Острів Безіменний № 7 лежить посередіні правої протоки, розділяючи її на два рукави. Він значно більший від о. Безіменний № 6 і в довжину досягає близько 180 м, а в ширину — близько

60 м. Ще один маленький острівець — Безіменний № 8, розташований коло самої греблі Богданівської ГЕС у її верхньому б'єфі. Всі ці острівці густо заросли водно-болотною рослинністю, шелоною, білою тополею та білою вербою, і з крутого правого берега не завжди легко розпізнати їхні обриси.

Нижче о-вів Малого та Безіменного № 5 починається о. Великий (Кривий) — найбільший із усіх островів на косянтинівській ділянці пам'ятки. Він тягнеться вниз за течією річки більш, як на 700 м, ширина острова пересічно 150–160 м. Поверхню острова складають кристалічні породи, перекриті на більшій частині алювіальними наносами. Береги острова кам'янисті і тільки в нижній частині та у верхньому б'єфі Богданівської ГЕС їх утворюють річкові наноси, густо зарослі лепешняком, айром та рогозом.

У своїй верхній частині о. Великий (Кривий) має кам'яне узвишся, яке підноситься над поверхнею води на понад 11 м. З північного кінця узвишся має круті схили, які спускаються прямо до протоки між о. Великий (Кривий) та островами, розташованими вище. У цій частині схилів знаходяться 7 печер, які містять культурний шар XVII–XVIII ст. У найвищій частині узвишся утворює значний за площею майданчик, який має тільки трав'яну рослинність. А в південному напрямку узвишся спускається до води у кілька уступів так полого, що утворює ніби кам'яну дорогу від південного кінця острова до його вершини.

Північний схил узвишся та береги у верхній та середній частині острова заросли білими тополями, шелоною, кленом татарським. Полога частина поверхні острова покрита лучною рослинністю та поодинокими деревами тополь, верб та кущів маслинки. А на незатоплюваних в повільні ділянках острова до травостою долучаються степові види трав. Навесні жовтими квітами розцвітає рідкісна трав'яниста рослина голонасінник одеський, занесений до Червоної книги України. До середини літа ці ділянки вигоряють і стають рудо-жовтими. Облямовані прибережною зеленню, вони надають острову особливої краси у посушливу пору року.

Берегову лінію острова повсюди утворюють великі брили каміння. Особливої величі краєвидам о. Великий (Кривий) надає його розташування на найширшій на теренах пам'ятки частині заплави річки. До Другої світової війни увесь острів, за свідченням літературних джерел і нинішніх жителів його околиць, був вкритий могутнім дубовим гаєм.

Протоки між островами вкриті кількома заборами порогів. Тільки у верхній половині правої протоки порогові затоплює водами верхнього б'єфу Богданівської ГЕС. Особливо великі забори порогу знаходяться навпроти нижньої частини о. Малий, посередині та на виході з лівої протоки, а також на виході з протоки між о-вами Безіменний № 1 та Малий. Каміння, яке утворює пороги, витикається з води пересічно на висоту до 0,5 м. Загальний перепад позначок рівнів води в річці над рівнем моря становить близько 7,0 м.

Правий берег на косянтинівській ділянці пам'ятки має відносно круті схили, порізані невеликими балками. Всі вони заросли густим лісом з дуба звичайного, береста, кленів татарського і польового, ясена звичайного, липи сер-

целистої, яблуні ранньої, груші звичайної, бруслини бородавчастої та європейської, скумпії. На узліссях при переході на плакори до них долучається глід оманливий, калина цілолиста, терен степовий та інші. У трав'яному ярусі тут переважають яглиця звичайна, бугиля лісова, тонконіг дібровний, рідше трапляються кушини широколиста та багатоквіткова, конвалія звичайна, шоломниця висока, фіалки запашна та приємна. Весною основне тло трав'яного ярусу утворюють чудові квіти рясту Галлера, пшінки весняної, проліски дволистої, анемони жовтецевої, зірочок жовтих, тюльпану дібровного, рябчику руського, первоцвіту весняного, рясткі Буше. Тут поширені рідкісні для України асоціації байрачних лісів дубово-татарськокленова і дубово-скумпієва. Слід відзначити, що ліси на території пам'ятки — найпівденніший форпост лісових масивів, які заходять у Степову зону вздовж Південного Бугу. Такі ліси рясно вкривають усі схили правого берега р. Південний Буг на косянтинівській, міській та подорожній ділянках пам'ятки.

Вздовж узлісь на межі плакорів тягнуться смугою чагарникові степи, де переважають угруповання таволги зарубчастої, карагани кущової, мигдалю степового. Вище вони переходять в різнобарвні килими різотравно-кострицево-ковилового степу з костриці валіської, ковили гранітної, тимофіївки степової, деревію блідо-жовтого, бурачку мурового, жабриці Палласа, мінуарції гладеньконасінної, бородача звичайного, чебрецю двовидного, полину Маршалла, чистецю вузьколистого, молодила руського, сну чорніючого, очитку їдкою, перстачу піського. Рідше можна побачити смілку українську, пустельниця Біберштейна, цибулі жовтувату, Пачоського і нерівну, ефедрю двоколосу, громовик гранітний, астрагали мінливий та білуватий.

Піднімаючись вгору величезним пагорбом, який формує правий берег р. Південний Буг від Косянтинівської ділянки пам'ятки до урочища Гард включно, степ поступово стає дедалі посушливішим. На косянтинівській та на початку міської ділянки пам'ятки від самих узлісь він всіяний окремими кам'яними брилами примхливих форм, які утворюють різноманітні скупчення та дивовижні за мальовничістю степові пейзажі. Балки з правого берега від околиць с. Богданівка до балки Сокурова (Осокорєва, Гардова) дуже круті та неглибокі, повсюди вкриті лісом. Єдині дві значні за розміром балки — це безіменна балка, тальвег якої виходить до річки навпроти нижнього кінця о. Великий (Кривий), та Нестеренкова — розташована трохи вище найкрутішого повороту правого берега наприкінці міської ділянки пам'ятки.

Верхній край лівого берега на косянтинівській ділянці пам'ятки впритул підходить до осель смт. Косянтинівка. Схили його являють собою у більшості місць майже прямовисну позбавлену деревної та чагарникової рослинності стіну, яка здіймається над поверхнею води у лівій протоці р. Південний Буг на висоту від 11 до понад 40 м. Найвищі точки його припадають на місця навпроти верху та середини о. Великий (Кривий), з них відкриваються величаві краєвиди південно-бузької заплави і довколишніх місць.

На всьому протязі косянтинівської ділянки пам'ятки з лівого берега виходять тільки дві балки, найбільша серед них — Миколина, котрою на початку

XX ст. носили воду з р Південний Буг жителі смт. Костянтинівка. Склелі лівого берега складаються з чорнокітів і тому позбавлені рослинності. Їхні прямовисні площини мають сіро-чорний, фіолетово-чорний відтінки. Ложем каньйону між скелями лівого берега і річкою в'ється між кам'яних брил стежка, яка переривається навпроти верхньої частини о. Великий (Кривий). Цією стежкою можна дійти до залишків водяного млина початку XX ст.

Відразу нижче південного кінця о. Великий (Кривий) розпочинається міська (від м. Южноукраїнська, яке займає тут плакорні частини лівого берега) ділянка пам'ятки. Нижня межа цієї ділянки проходить по лінії від виходів до русла південного схилу балки Подорожина. Русло р. Південний Буг нижче о. Великий (Кривий) звужується і не перевищує в ширину 140–160 м. Глибина річки тут дуже велика (понад 10 м) і течія її сильно сповільнюється.

Правий берег крутий, порослий лісом, з місцями для огляду на висоті понад 50 м над рівнем води в річці. Плакори правого берега зайняті тут рослинністю чагарникових та різнотравно-кострицево-ковилових степів. З правого берега добре проглядається складений з кристалічних порід лівий берег. Схил його майже на всьому протязі міської ділянки пологий. Він піднімається до плакорів кам'яними терасами під кутом близько 45°, а в нижній частині відкривається пологою і довгою балкою Подорожина. Остання широкою — до 200 м — тальвегом виходить на заплаву. Дном балки протікає потічок. Правий схил балки Подорожина пологий, утворює широке заокруглення при виході із заплави. Він порізаний балками другого порядку і утворює мальовничі пагорби.

На міській ділянці лівого берега р. Південний Буг ґрунтовий покрив незначний за товщею, велику площу займають тут гранітні щити, і тому схил лівого берега на міській ділянці пам'ятки майже позбавлений деревної рослинності. Плакори тут зайняті житловою забудовою м. Южноукраїнськ. Заплава з правого берега вузька, поросла лісом, а з лівого — 10–40 м завширшки. У середній частині заплави лівого берега розташовано штучно створений із довізного піску пляж м. Южноукраїнськ, який, окрім заплавної частини, займає і найнижчу кам'яну терасу схилу.

Нижче балки Подорожина починається подорожина ділянка пам'ятки, яка йде до самого урочища Гард. Ця ділянка дістала свою назву як від самої балки, так і від групи вузьких островів під правим берегом р. Південний Буг. При самому її початку південнобузький каньйон робить поворот під кутом близько 120° на південний захід. Рельєф та рослинність правого берега подорожиної ділянки подібні до таких на костянтинівській та міській ділянках пам'ятки. Однак перед самим урочищем Гард деревна рослинність зникає зі схилів каньйону, і на початку його залишається лише у балках та на заплаві, а на схилах панують наскельні степи.

Лівий берег подорожиної ділянки має складний і винятково мальовничий рельєф. Розпочинається він могутнім подорожинським скельним масивом, який у верхній частині утворює лівий схил однойменної балки і досягає висоти понад 77 м над рівнем моря і 48 м над рівнем водного дзеркала р. Південний Буг.

Схили цього масиву майже спочатку прямовисні, а у нижній половині масиву окремими кам'яними пасмами спускаються до заплави, на них повсюдно панує рослинність гранітних відслонень та наскельних степів, у флорі яких зосереджені ендеміки Гранітно-степового Побужжя та Північно-Західного Причорномор'я. Серед них трапляються смілки бузька та Ситника.

Південнобузька заплава під цим скельним масивом вкрита заростями чагарників та окремих дерев вільхи, тополі білої тощо. Південним своїм схилом подорожинський скельний масив виходить на широку долинку — передгардове пониження лівого берега. Його схил коло води спочатку круто, а відходячи вглиб дедалі пологіше спускається до заплави у передгардовому пониженні. Схил цей півколом замикає з півночі цю долинку і поступово відходить дедалі углиб берега, формуючи правий схил глибокої балки, дном якої протікає струмочок.

Віддалена від води частина схилу подорожинського скельного масиву має на скельній основі чималі нашарування осадових порід, вона утворює кілька неглибоких заглиблень. Ліву стіну цієї безіменної балки утворює вже схил гардового скельного масиву. При виході на заплаву він завершується скелею Сова, котра утворює виразний окремішний виступ в рельєфі долини і з'єднується з рештою скельного масиву як стінка безіменної балки.

Скелею Сова виразно позначено в рельєфі лівого берега р. Південний Буг початок урочища Гард (на правому березі початок урочища слід вважати від місця навпроти скелі Сова).

Заплавна частина найвужча у верхній частині долини, з відходом углиб берега схилу подорожинського скельного масиву вона значно розширюється і стає найширшою у місці виходу на заплаву передгардового пониження струмка з безіменної балки. Поверхня її складається з трьох частин. Берегову лінію тут утворюють окремі великі кам'яні брили, проміжки між якими подекуди заповнює річкова вода. З таких брил складається ціле пасмо території передгардового пониження, прилегле до русла.

Далі його змінює пасмо землі, де кам'яні брили вже прикрито невеликим шаром ґрунту і яка внаслідок цього має горбкувату поверхню. Ця частина пониження заросла чагарниками рокити, клену татарського, тополею білою та окремими деревами вільхи. Повсюдно панують тонконіг лучний, осока гостра, мітлиця повзуча. Трапляються волошка лучна, лядвенець український, жовтозілля Швецова, смовдь подільська, вербозілля звичайне, рутвиця блискуча, серпій увінчаний, різні види деревію, жовтеців тощо.

Перед самими схилами поверхня пониження втрачає горбкуватість і плавно переходить у поверхню схилу. На подорожинському скельному масиві поверхня схилів, звернутих до пониження, складається з опуклих напівсферичних утворів вивітрювання. На схилах гардового скельного масиву, а також на плакорах подорожинського й гардового масивів ці утвори набувають місцями цілком сферичної форми.

Плакори обох масивів вкрито ділянками кострицево-ковилових степів, зрідка трапляються кущі шипшини, карагани. У нижній частині усіх

схилів, що оточують передгардове пониження лівого берега р. Південний Буг, зростають поодинокі дерева та кущі.

Русло р. Південний Буг на подорожній ділянці пам'ятки має ширину 140–200 м, глибина річки тут незначна, пересічно 0,5–2,0 м. При початку ділянки навпроти подорожнинського скельного масиву під правим берегом лежать три змієподібно витягнуті вузькі Подорожині острови. Розташовані вони у два ряди. Перший ряд далі від берега формує Великий Подорожин острів (довжина — близько 300 м, ширина — пересічно 10–20 м). Другий ряд утворюють Середній (лежить вище за течією; довжина — близько 220 м, ширина пересічно — 10–15 м) і Малий (лежить нижче за течією; довжина — близько 50 м, ширина — близько 10 м) Подорожині острови. Ці острови утворюють під правим берегом дві вузькі звивисті протоки. Поверхня їхня складена з великих кам'яних брил, на яких місцями затримується невеликий шар алювіальних наносів. Висота поверхні островів над рівнем води у річці 0,5–1,5 м. Значна частина їхньої поверхні має відкритий характер і тільки подекуди вкрита трав'яною рослинністю. На решті їх росте шелога та очерет у два-три людських зрости. Очеретяні зарості трапляються тут повсюдно: по берегах річки, на острівцях тощо.

Наявність очеретів, так часто згадуваних у фольклорі, пов'язаному із запорозькою тематикою, відрізняє ділянки подорожину та урочище Гард від решти ділянок пам'ятки і надає їм рис автентичного ландшафту часів Запорозжя. На подорожній ділянці русла р. Південний Буг починається знаменитий Гардовий поріг. Перша його забора перегороджує річку (зокрема й всі протоки, утворені Подорожиними островами) навпроти верхньої частини подорожнинського скельного масиву. Друга його забора розташована навпроти нижньої частини подорожнинського скельного масиву і так само перегороджує течію річки в усіх протоках між Подорожиними островами і корінним берегом Південного Бугу.

Обидві перші забори Гардового порогу з'єднуються порогами, що лежать у протоці між двома смугами Подорожиних островів, а також у протоці між ними та корінним правим берегом річки. Третя забора Гардового порогу перетинає південнобузьке річище навпроти нижньої частини передгардового пониження лівого берега. В усіх трьох заборах окремі брили каміння виступають над водою або дуже мало, або на висоту не більше як 0,25 м, за цією своєю характеристикою три перші забори Гардового порогу нагадують пороги на косянтинівській ділянці пам'ятки.

Урочище Гард, яке є наступною ділянкою пам'ятки, розпочинається на лівому березі гардовим скельним масивом. Його утворюють, вишикувавшись в ряд з півночі на південь коло річища р. Південний Буг, скелі Сова, Брама і Пугач.

Скеля Сова, яка стоїть дещо віддалік берега у місці виходу на заплаву безіменного струмка, значно нижча за сусідню скелю Брама і звернена до передгардового пониження берега та заплави річки прямовисним кам'яним щитом. Від краю цього щита верх її полого піднімається до верхніх точок гардового скельного масиву. Північна стінка її утворює лівий схил безіменної балки, яка виходить на передгардове пониження бе-

рега перед урочищем Гард. Скелю Сова від скелі Брама відмежовує широке заглиблення скельного масиву, складене з велетенських брил.

Скеля Брама складається з двох великих виступів, які гострим кутом звернені до річки. Стінки виступів, звернені на північний захід, являють собою цілісні кам'яні прямовисні шити, які майже спускаються до рівня заплави. Стінки ж, звернені на південний захід, являють собою наче зворотний бік цих величавих "стулок воріт", складений з нагромаджень окремих скельних виступів, брил, карнизів тощо, які спускаються до води. Між цими двома виступами скельний масив утворює неглибоке та широке заглиблення, поросле деревною рослинністю. Дно його також вивоплене окремими кам'яними брилами. Скелю Брама від наступної скелі Пугач відокремлює неглибока і крута балка Клепана.

Плакори скель Сова і Брама мають загалом рівну поверхню і вкриті кострицево-ковилоним степом, їхні краї, звернені до річки, мають багато уступів, карнизів, на яких спостерігаються ерозійні форми рельєфу. Іноді фігури вивітрювання мають форму куль, або примхливих модерністських скульптур, що нагадують людину. На одній зі стінок на початку скелі Брама її обриси утворюють силует чи то сови, чи то людини з гачкуватим носом. Поверхню скелі Брама впоперек схилів оперізують ребристі пасма з виходів окремих кам'яних брил та стрімчаків.

З півдня від скелі Брама гардовий скельний масив замикає скеля Пугач. Балка Клепана у верхній частині своїй досить полого і має стіни, складені зі стрімчаків та окремих брил скель Брама та Пугач. Вона поросла чагарником та різнотрав'ям, притаманним гранітним відслоненням. Нижня її частина крута і понищена людською діяльністю. Скеля Пугач розпочинається невеликою стінкою, що витягнута, як і плакори сусідніх скель, із півночі на південь.

На островах і прирічкових терасах, у балках та на плакорах локалізовані численні археологічні пам'ятки. На окремих терасах збереглися рештки водяних млинів XIX–XX ст.

На території об'єкта культурної спадщини та в околицях розташовані об'єкти, що заслуговують на включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: меморіальний знак на місці масових розстрілів єврейського населення німецько-фашистськими військами в 1941 р., будівля коношні середини 19 ст. в колишньому поміщицькому маєтку в с. Богданівка, гребля та будинок Костянтинівської ГЕС 1930-х рр.

Перелік складових пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буга-Гардівської паланки Війська Запорозького"

1. Село пізнього середньовіччя. Не виключено, що це залишки козацького поселення Гардового — саме таку назву мало с. Богданівка до 1801 р. Даткування: XVIII ст. Місцезнаходження: на північно-західному схилі балки, розташованої на південній околиці с. Богданівки. Правий берег річки

- Південний Буг. Площа: понад 2,0 га, культурний шар потужністю до 0,5 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
2. Поселення "Богданівка-ГЕС" доби енеоліту. Датування: трипільська культура етапу B2 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., C1 — друга пол. IV тис. до н.е. Місцезнаходження: на схід від с. Богданівка і північний схід від ферми Богданівського радгоспу напроти машинного залу Богданівської ГЕС, правий берег річки Південний Буг. Площа: 1,0 га, культурний шар потужністю до 1,0 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 3. Поселення "Нестеренкова балка" доби енеоліту. Датування: Трипільська культура етапу B2 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., C1 — друга пол. IV тис. до н.е. Місцезнаходження: 200 м на північ від безіменної балки, в якій розташоване поселення Гард-4, на схід від с. Богданівка близько 1,5 км на краю високого правого берега Південного Бугу. Площа: 1,0 га, культурний шар потужністю до 1,0 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 4. Поселення Гард-4 доби неоліту, енеоліту, епохи бронзи, та пізньосередньовіччя. Датування: буго-дністровська культура — кінець VI — початок V тис. до н.е., трипільська культура етапу — B2 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., C1 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е. та середньостогівська культура — IV — середина III тис. до н.е., епоха бронзи (пізній етап) — IV — середина III тис. до н.е., та пізньосередньовіччя — XVII–XVIII ст. Місцезнаходження: в урочищі Гард за 2,0 км на південний схід від с. Богданівка і у приводороздільній частині на краю високого правого берега Південного Бугу (45–55 м над рівнем води). Площа: близько 1,5 га, культурний шар потужністю до 1,0 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 5. Поселення Гард-3 доби неоліту, енеоліту, епохи бронзи, середньовічного часу та пізнього середньовіччя. Датування: буго-дністровська кінець VI — початок V тис. до н.е., трипільська культура етапу C1 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., томашівсько-сушківського типу — перша пол. III (перша пол. IV) тис. до н.е.
Виявлені також окремі матеріали епохи бронзи — XX–XV ст. до н.е., давньоруського часу — XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст. Місцезнаходження: в урочищі Гард за 2,3 км на південний схід від с. Богданівка і у приводороздільній частині на краю високого правого берега Південного Бугу (45–55 м над рівнем води). Обмежене зі сходу долиною ріки та глибокою Сокуровою балкою із струмком з північного заходу. Площа: близько 2,5 га, культурний шар потужністю до 1,0 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 6. Поселення Гард-2 доби енеоліту. Датування: трипільська культура етапу B2 — друга пол. V — початок IV — тис. до н.е., C1 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е. Місцезнаходження: в урочищі Гард за 2,5 км на південний схід від с. Богданівка, на уступі правого берега р. Південний Буг

- над поселенням Гард. Площа: близько 1,0 га, культурний шар потужністю до 0,1 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
7. Поселення Гард доби неоліту, енеоліту, пізньої бронзи та пізньосередньовічного часу. Датування: буго-дністровська культура — VI — початок V тис. до н.е., трипільська культура етапу B2 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., C1 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., середньостогівська культура — друга-третья чверть IV тис. до н.е., епоха бронзи — XX–XV ст. до н.е. та XVII–XVIII ст. н.е. Місцезнаходження: в урочищі Гард за 2,5 км на південний схід від с. Богданівка, на уступі правого берега р. Південний Буг (гардовий клин), на підступах до Гарду. Площа: близько 0,2 га, культурний шар потужністю до 1,8 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 8. Поселення Богданівка-1 (Сокурова балка) доби енеоліту. Датування: трипільська культура етапу C1 друга пол. V — початок IV тис. до н.е. Місцезнаходження: на відстані 2,5 км на південь від с. Богданівка Доманівського району, займає приводороздільну частину мисоподібного виступу, утвореного стрімким правим берегом р. Південний Буг та південним схилом Сокурової балки. Площа: близько 1 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 9. Залишки укріплення пізньосередньовічного часу. Датування: XVII–XIX ст. Місцезнаходження: Сокурова балка (Гардова) на відстані 2,5 км на південь від с. Богданівка Доманівського району. Правий берег р. Південний Буг напроти південної частини Клепаного острова. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 10. Поселення пізнього середньовіччя. Датування: XVIII ст. Місцезнаходження: Малий острів, південно-східна частина. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: культурний шар 0,2–0,4 м, частково досліджено археологічними розкопками.
 11. 7 печер (гrotів) пізньосередньовічного часу. Датування: XVII–XIX ст. н.е. Місцезнаходження: Великий острів, північно-західна частина. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: культурний шар 0,33–0,55 м, частково досліджено археологічними розкопками.
 12. Поселення доби неоліту-енеоліту. Датування: Кінець VI–III тис. до н.е. Місцезнаходження: Великий острів, в середній частині острова. Площа: близько 0,21 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
 13. Залишки землянок з печами пізньосередньовіччя. Датування: XVIII ст. Місцезнаходження: Великий острів, південно-західна частина. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: культурний шар частково досліджено археологічними розкопками.
 14. Поселення пізньосередньовічного часу. Датування: ХУІІ–ХУІІІ ст. Місцезнаходження: острів Клепаній (Гардовий), південна частина острова. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.

15. Фундамент споруди. Датування: XIX ст. н.е. Місцезнаходження: середина острова Великий. Площа: близько 40 кв. м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
16. Поселення "Балка Золотарка" доби бронзи. Датування: сабатинівська культура XIV–XII ст. до н.е. Місцезнаходження: східна околиця вул. Набережна смт. Константинівка Арбузинського району. Північний схил балки Золотарка. Площа: близько 1,0 га, культурний шар потужністю до 0,5 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
17. Поселення Пугач–2 доби мезоліту, неоліту, енеоліту та пізньої бронзи. Датування: буго-дністровська культура VI — початок V тис. до н.е., трипільська культура етапу А — перша половина IV (перша пол. V) тис. до н.е., B2 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., C1 — друга пол. IV тис. до н.е., середньостогівська культура — друга-третья чверть IV тис. до н.е., XX–XV ст. до н.е. Місцезнаходження: за 1 км на південь від м. Южноукраїнськ на терасоподібному уступі частково розмитого річкою делювіального шлейфу схилу лівого берега р. Південний Буг на північ від поселення Пугач–1. Площа: близько 1,0 га, культурний шар потужністю до 3,6 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
18. Поселення Пугач–1 доби неоліту, енеоліту, та пізньосередньовічного часу. Датування: буго-дністровська культура — VI — початок V тис. до н.е., трипільська культура етапу — А — перша половина IV (перша пол. V) тис. до н.е., B2 — IV — середина III тис. до н.е., C1 — друга пол. V — початок IV тис. до н.е., середньостогівська культура — друга-третья чверть IV тис. до н.е., та XVII–XVIII ст. н.е. Місцезнаходження: за 1,0 км на південь від м. Южноукраїнськ на терасоподібному уступі частково розмитого річкою делювіального шлейфу схилу лівого берега р. Південний Буг. Площа: близько 1 га, культурний шар потужністю до 2,3 м. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
19. Поселення пізньосередньовічного часу. Датування: XVIII ст. Місцезнаходження: на південному схилі Клепаної балки, на відстані 1,5 км на південь від поселення Пугач–2, на лівому березі Південного Бугу навпроти південної частини Клепаного острова. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
20. Поселення Клепана балка доби неоліту, енеоліту та пізньосередньовічного часу. Датування: Буго-дністровська культура — VI — початок V тис. до н.е., пізньотрипільська культура IV — середина III тис. до н.е. та XVIII ст. Місцезнаходження: 1,0 км на південь від м. Южноукраїнськ. На високому (55–60 м) лівому березі Південного Бугу на південно-східному схилі Клепаної балки. Площа: близько 0,5 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.
21. Базар пізньосередньовічного часу. Датування: XVIII–XIX ст. Місцезнаходження: на схід від Паланкової балки, краї плато високого лівого берега р. Південний Буг. Площа: близько 1,0 га. Сучасний стан: частково досліджено археологічними розкопками.

22. Скелі Пугач, Брама, Сова — частини історичного ландшафту, пов'язані із запорозькими легендами та переказами.
23. Нижня забора порогу Гардовий у правій і лівій протоках біля о-ва Клепаній (Гардовий) та прилеглі частини заплави — місця встановлення у XVII–XVIII ст. — запорожцями, а у XIX–XX ст. — жителями навколишніх пунктів — гардів — споруд для промислового лову риби.
24. Поріг Гардовий та безіменні пороги біля смт. Костянтинівна Арбузинського р-ну на костянтинівській ділянці пам'ятки — останні елементи історичних ландшафтів України, які підтримують у рельєфі країни пам'ять про Запорозьку Січ.

Основні джерела відомостей про об'єкт

Археологічні матеріали

Колекції знахідок з розкопок у фондах: Інституту археології НАН України, Національного музею історії України.

Іконографічні (архівні) матеріали

1. Карта річки Дніпро від Києва до Чорного моря з прилеглими землями Правобережної й Лівобережної України, 1730 р. — Бібліотека Російської академії наук (БРАН), рукоп. відділ, карти і плани, од. зб. 3174. Позначено землі запорозьких козаків, зокрема Запорозький Гард, де живе запорозький полковник та козаки.
2. Карта річки Дніпро від Києва до Чорного моря з прилеглими землями Правобережної й Лівобережної України, 1730 р. — Бібліотека Російської академії наук (БРАН), рукоп. відділ, карти і плани, од. зб. 3174. Позначено землі запорозьких козаків, зокрема Запорозький Гард, де живе запорозький полковник та козаки. Фрагмент із позначенням Запорозького Гарду.
3. План Запорозького Гарду, 1745 р. — БРАН, рукоп. відділ, карти і плани, од. зб. 424. Завізований інженер-майором Данилом Дебоскетом.

Архівні матеріали

1. № 10. 1757 [г.], сентября 1 дня. Показання гайдамаки Герасима Котляра // Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорозьского. — Одесса, 1886. — Ч. III. Приложения. — С. 308–309.
2. № 239. 1749 р. [н.р. травня 5]. — Донесення Коша кийському генерал-губернаторові Михайлу Леонтьеву про проблеми, які виникли під час переговорів з татарами // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 285.

3. № 246. 1749 р., травня 3. — Донесення Коша київському генерал-губернаторові про неправдивість татарських скарг на запорожців і нехтування депутатами від Криму своїми обов'язками щодо розгляду козацьких скарг // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 299.
4. № 279. 1749 р., липня 2. — Думка ("мнение") товариства Війська Запорозького про неможливість задовольнити більшість татарських претензій, оскільки вони безпідставні // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 389.
5. № 341. 1757 р., листопада 17. — Інструкція Коша депутатаві Петру Шафрановському з настановами щодо роботи в Прикордонній комісії в Архангельську // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 603.
6. № 247. 1753 р., квітня 28. — писок, надісланий полковником Бугогардівської паланки Андрієм Третьяком у Кіш, про збитки, заподіяні ногайцями запорозьким козакам // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 398–400.
7. № 455. 1754 р., листопада 19. — Рапорт Коша гетьманові Кирилу Розумовському про вжиття заходів для виконання ордеру гетьмана від 3 жовтня щодо встановлення постійних постів на кордоні з Кримським ханатом, ліквідацію на татарській території козацьких зимівників тощо // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 611.
8. № 490. 1754 р., травня 5. Фортеця Святої Єлизавети. — Лист головного командира Нової Сербії Івана Глебова до кошового отамана Данила Степановича Гладкого про затримання шести гайдамаків-запорожців і про розшук інших, які втекли на Запорожжя // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 653.
9. № 497. 1754 р., травня 20. — Повідомлення головного командира Нової Сербії Івана Глебова кошовому отаманові Данилу Степановичу Гладкому про вжиття заходів для боротьби з гайдамаками на території Бугогардівської паланки. № 875. // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 663.
10. № 527. 1754 р., липня 27–29. Кіш. — Протокол допиту шинкарів Марка Горкуші та Хомі Бохінника, а також їхнього служителя Петра Кропивченка, обвинувачених у зв'язках з гайдамаками // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 697.
11. № 537. 1754 р., н.р. серпня 20. — Наказ кошового отамана Якіма Ігнатовича Малого полковникові Бугогардівської паланки Федору Лезі про заборону запорожцям обстрілювати табір лівобережних козаків, розміщених на території паланки // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 706–707.
12. № 544. 1754 р., серпня 17. Санкт-Петербург. — Ордер гетьмана Кирила Розумовського про вжиття заходів для боротьби з гайдамаками, недопущення підтримки їх запорожцями, заборону козакам виїжджати за межі Запорожжя без паспортів. № 532. // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т.3. — С. 716.
13. № 30. 1755 р., квітня 25. — Донесення полковника Бугогардівської паланки Максима Тарана кошовому отаманові Григорієві Лантуху про супроводження козаками посланця головного командира Нової Сербії Івана Глебова до буджацького сераскер-султана, про погрози татарського караулу на кордоні з Гардом вбивати козаків, які в'їздили б на татарську територію, і про наміри ногайців і татар напасти на фортецю Святої Єлизавети і на Січ // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 66–67.
14. № 75. 1755 р., листопада 8. — Лист Коша до головного командира Нової Сербії Івана Глебова про вжиті в Січі заходи проти поширення чуми, що з'явилася в прикордонних із Запорожжям польських і турецьких поселеннях // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 109.
15. № 133. 1756 р., червня 11. Глухів. — Ордер Генеральної військової канцелярії Кошеві про вжиття заходів у зв'язку з продовженням епідемії чуми в Очакові та деяких прикордонних польських містах // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т.4. — С. 172.
16. № 156. 1754 р., жовтня 17. Протокол допиту козака Уманського куреня Корнія Черепахи, обвинуваченого в участі у гайдамацьких наїздах на містечко Ставище, село Стайки тощо. — Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 208–210.
17. № 194. 1760 р., серпня 31. У поході. — Протокол допиту козака Брюховецького куреня Якова Передрієнка на сходці в похідному Коші про запорожців — учасників гайдамацького наїзду на поселення Правобережної України, в тому числі й містечко Шаргород // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т.4. — С. 251–252.
18. № 458. 1756 р., липень. — Думка ("мнение") гетьмана Кирила Розумовського Сенатові, надіслана в Кіш для узгодження, про підстави, за якими належало б підвищити жалування Військовій Запорозькому // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 581–583.
19. № 329. Середина 1760-х років. — Протокол допиту козака Платунівського куреня Грицька Бандурки, обвинуваченого в участі в гайдамацькому нападі під Савранню на ватаги, що прямували до Очакова, захоплення в них волів, майна, вугілля та іншого // Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 403, 729.
20. [Томилов, инж.-полковник. (?)] Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Отоманской порты во владение Россий-

- ской Империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1868. — Т. VII. — С. 171–173, 179–188.
21. Декабря 5-го 1755 года. Граф К. Розумовский. Войска низового запорожского господину атаману, старшине войсковой, атаманам куренным и всему войску // Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII, № 10. — С. 285.
 22. 1757 года, сентября 1 дня [Допрос] присланный при ордере от его высокородия г. бригадира, крепости св. Елизаветы коменданта, А.И. Глебова, колодник крепости св. Елизаветы мещанин Герасим Котляр допрашиван и показал следующее...// Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины. // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII, № 10. — С. 297, 299, 303–304.
 23. [Письмо Якова Квяткевича к кошевому атаману Войска низового запорожского господину Петру Калнышевскому; 19 июня 1768 г.; м. Ирклевеев Переяславского полку — Сечь] // Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII, № 10. — С. 310–311.
 24. Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 год / НА ІА НАНУ. — Инв. № 1982/3, ф.е. № 20649–20650. — К., 1983 — 149 с.
 25. Шапошникова О.Г., Гребенников Ю.С., Фоменко В.Н. и др. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1983 год / НА ІА НАНУ. — Инв. № 1983/4, ф.е. № 20745–20748. — К., 1984. — 175 с.
 26. Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Довженко Н.Д. и др. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1988 год / НА ІА НАНУ. — Инв. № 1988/18, ф.е. № 22951–22954. — К., 1989. — 125 с.
 27. Гребенников Ю.С. Звіт про роботи Миколаївської експедиції. Розвідки в околицях сіл Виноградний Сад, Щуцьке, Богданівка Доманівського та Бузьке Арбузинського районів за 2002 рік. / НА ІА НАНУ. — К., 2003.
 28. Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — Дисертація канд. іст. наук. — К., 1998. — 315 с.
 29. Лист першого заступника Голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.Т. Пархоменка до Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства культури і мистецтв України, Миколаївської обласної ради, Миколаївської обласної державної адміністрації, Дирекції Південноукраїнської АЕС, Миколаївської обласної екологічної асоціації "Зелений світ"; 20.01.2003; К. — К. / вих.: № 12–03. — Арк.1. — Додаток: Телегін Д.Я., Товкайло М.Т., Титова О.М. Експертна оцінка розробки "Експертні висновки науково-екологічної експертизи матеріалів техніко-економічної доповідної "Порівняльний аналіз соціально-економічних здобутків та матеріальних втрат у разі завершення будівництва Ташлицької ГАЕС" у частині п. 2.3.6 та п. 4.4 "Про об'єкти археологічного та історичного значення" — Арк. 1–5.
 30. Лист заступника директора Інституту історії України НАН України С.В. Кульчицького до Відділення історії, філософії та права Президії НАН України; 14.02.2006; К. — К. / вих.: №123/184. — Арк. 1. — Додаток: Чухліб Т.В. Історична довідка. — Арк.1.
 31. Деркач О.М. Загальна характеристика флори і рослинності Гранітно-степового Побужжя. — Рукопис. — Архів НЕЦУ. — С. 1–10.
 32. Таращук С.В. Гранітно-степове Побужжя (без Актової ділянки). Витяг зі звіту по темі "Індикативна мапа Південно-бузького меридіонального річкового коридору: 1. Герпетофауна Південно-бузького меридіонального річкового коридору; 2. Природні ядра Південно-бузького меридіонального річкового коридору на території Миколаївської області". — Архів НЕЦУ. — С. 1–11.
 33. Ленченко В.О., Товкайло М.Т., Осадчий Р.М., Біляшівський М.М. Паспорт пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького" — К., Наук.-досл. ін-т пам'яткоохоронних досліджень Мін-ва культури і туризму України, 2006.

Бібліографічні матеріали

1. Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 г. — К., 1876. — С. 25, 120.
2. Археологічні пам'ятки Української РСР. (Короткий список). — К., 1966. — С. 236, 238, 242.
3. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. — М., 1978. — С. 74–76, 82, 84, 87–89, 102–103, 164–166.
4. Білик Г.І. Різотравно-типчакково-ковилові степи // Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски / Відп. ред.: Барбарич А.І. — К., 1973. — С. 94–96.
5. Білик Г.І. Чагарникові степи // Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски / Відп. ред.: Барбарич А.І. — К., 1973. — С. 240–241.
6. (Білик Г.І.) Європейсько-азіатська степова область // Геоботанічне районування Української РСР. — К., 1977. — С. 195–197, 199–204.
7. (Білик Г.І., Голубець М.А., Бродіс Є.М., Андрієнко Т.Л., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Рубцов М.І., Махаєва Л.В., Єременко Л.П.) Картосхема "Геоботанічне районування Української РСР" // Геоботанічне районування Української РСР. — К., 1977. — Вклейка між с.16 і с.17.
8. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. з давньогрецьк., передмова, примітки: А.О. Білецький. — К., 1993. — С. 184, 191–193, 199.
9. Гринь Ф.О., Клоков М.В. Новий вид мерингії з гранітів р. Південного Бугу // Бот. журн. АН УРСР. — 1950. — Т.7. — № 4. — С.55–60.
10. Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. — Т. X. — К., 1957. — С. 36–49; табл. IV.
11. Даниленко В.Н. Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — 258 с.

12. Деркач О.М. Ключові ботанічні території Миколаївщини: сучасний стан та проблеми збереження // Теорія і практика заповідної справи в Україні. Збірник наукових праць. — К., 2005. — С. 161–168.
13. Деркач О., Тарашук С., Холипенко В. Наукове обґрунтування необхідності створення регіонального ландшафтної парку "Гранітно-степове Побужжя" // Оптимізація природно-заповідного фонду України. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 80–87.
14. Звернення учасників III Пленуму Українського товариства охорони пам'яток історії та культури до Президента України // Вісник. — 1998. — № 2. — С. 13–14.
15. Клоков М.В. Новые виды рода *Onosma* L. // Ботанические материалы гербария Ботанического института им. В.Л. Комарова Академии наук СССР. — Москва — Ленинград, 1953. — Т. XV. — С. 229, 246–247.
16. Ковеза Г.П., Галицький В.І. Природні умови і ресурси // Миколаївська область // Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2. — С. 349–350.
17. Козубовский Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930–1932 рр. — К., 1933. — С. 28–29, 36–42; табл. 15, 19, 20.
18. Костюшин В.А. Птицы Южноукраинской атомной станции и пгт. Южноукраинска // Беркут. — 1994. — Т.3, Вып. 2. — С. 89–90.
19. Костюшин В.А., Прокопенко С.П. Орнітофауна зоны строительства Ташлыкской гидроаккумулятивной электростанции // Вестник зоологии. — 1995. — № 1. — С. 77–81.
20. Кузьмук О. Межигірський монастир і Нова Січ (1734–1775 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2001. — Вип. 10. — С. 145.
21. Лагодовська О.Ф. Пам'ятки усатівського типу // Археологія. — Т. VIII. — К., 1953. — С. 101–104, 106.
22. Левченко М. Гайдамацький кут // Киевская старина. — 1882. — Т. II, № 5. — С. 347–349.
23. Мищенко Г.А. Степная область Приднепровской возвышенности // Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968. — С. 386–393.
24. Мулява В., Мовчан П., Костецкий В. та ін. Відкритий лист Президентів України п. Л.Д. Кучмі // Ойкумена. Український екологічний вісник. — 1995, № 1–2. — С. 165–166.
25. Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1959. — С. 49–51; карта-вклейка № 3.
26. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році. — К., 2001. — С. 154.
27. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2001 році. — К., 2003. — С. 164.
28. Новосад В.В., Крицкая Л.И., Протопопова В.В. Смолевка Сытника (*Silene sytnikii* Krytska, Novosad et Protopopova) — новый для науки вид // Ботаника и микология на пуги в третье тысячелетие. Международный сборник статей, посвященный 70-летию академика НАНУ К.М. Сытника. — Киев, 1996. — С. 413–419.
29. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 114–115, 156–159.
30. Осичнюк В.В. Рослинність відслонень кристалічних порід // Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски / Відп. ред.: Барбарич А.І. — К., 1973. — С. 383–388.
31. Парафило М.Н. Ценность регіонального ландшафтної парку "Гранітно-степное Побужье" по мнению населения // Гуманитарн. екологич. журн. — Т. 6, № 1. — С. 116–117.
32. Пачоский Й. Описание растительности Херсонской губернии. — Херсон, 1915. — Ч. I: Леса. — С. 43, 61–70, 113; 2 карты: карта распространения лесных пород в Херсонской губернии; лесная карта Херсонской губернии.
33. Пачоский Й. Описание растительности Херсонской губернии. — Херсон, 1917. — Ч. II: Степи. — С. 88–91, 305, 308–324.
34. Пащенко В. Зонально-регіональний огляд природних ландшафтів рівнинної території України // Розбудова екомережі України / Ред.: Шеляг-Сосонко Ю.Р. — К., 1999, — С. 26, 27, 33.
35. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. — М., 1979. — С. 33.
36. Сабодаш В.М., Кулаков В.В., Смирнов А.І., Мовчан Ю.В., Рабцевич Ю.Є. Іхтіофауна водойм Гранітно-степового Побужжя, її збереження і відтворення — К., 1994, — 48 с.
37. Синяк І. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734–1775). — Наукові записки. — ТЛО: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2005. — С. 197–198.
38. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамаччины // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII, № 10. — С. 277–318.
39. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Ч.І. — С. 40–45; вклейка между с. 68 и с. 69.
40. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Ч.ІІ. — С. 113 114, 129–130.
41. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1886. — Ч.ІІІ. — Карта-вклейка "Карта Земель, или Вольностей Войска Запорожского в 1770-х годах".
42. Слабченко М.Є. Паланкова організація запорозьких Вольностей // Праці для виучування західно-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 202–206.
43. Собко В.Г. Ендемічні та реліктові елементи флори гранітних відслонень Придніпровської височини // Укр. бот. журн. — 1972. — Т. 29, № 3. — С. 624–630.
44. Собко В.Г. Флора і рослинність гранітних відслонень Придніпровської височини // Укр. ботан. журн. — 1972. — Т. 29, № 5. — С. 352–358.

45. Собко В.Г. Флора гранитных отложений и примыкающих к ним песков на Приднепровской возвышенности и в Центральном Полесье. — Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. — К., 1973. — С. 1–18, 20–22.
46. Танфильев Г.И. Историческая география России. — Одесса, 1913. — С. 103–106.
47. Таращук С., Деркач О. Гранітно-степове Побужжя. — Б/м, 2005. — 8 с.
48. Ткаченко В.С. Типчаково-ковиліві степи // Степи, кам'яністі відслонення, піски // Рослинність УРСР / Відп. ред.: Барбарич А.І. — К., 1973. — С. 170–173.
49. Товкайло М. Дослідження та реконструкція гарду на Південному Бузі // V Всеукраїнська конференція (Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного та культурного відродження України). Тези доповідей та повідомлень. — К.; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 66–67.
50. Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 6 — 160 с.
51. Товкайло М. Про місце розташування Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток (історична довідка) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 171–175.
52. Товкайло М. Козацький Гард на Бузі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 251–263.
53. Товкайло М., Будник М. Гард на Бузі. До історії традиційного рибальського промислу // Народознавство. Науково-методичні матеріали. Збірка II у 5-ти частинах. — Ч. I та II / Ред.: Чернов Б.О. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 74 — 79.
54. Товкайло М., Будник М. Запорозький Гард // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 82–84.
55. Товкайло М.Т. Археологічні дослідження в районі Запорозького Гарду // Матеріали республіканської науково-практичної конференції (Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці). — Дніпропетровськ, 1990. — С. 10–12.
56. Товкайло М.Т. О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 47–54.
57. Товкайло М.Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 88–101.
58. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — С. 87–90; табл. II, IV, XVII + 1 карта.
59. Федорченко Т.П. Степная область южных отрогов Подольской возвышенности // Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968. — С. 377–382.
60. Федорченко Т.П., [Шухгалтер К.С.] 3. Чичиклейский (Врадиевско-Мостовской) район // Федорченко Т.П. Степная область южных отрогов Подольской возвышенности // Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968. — С. 385–386.
61. Червона книга України. Рослинний світ. — К., 1996. — С. 54, 57, 59, 69, 73, 75, 135, 143, 207, 290, 293, 299, 300, 336, 427, 431–433, 435, 436, 438, 444, 447, 449.
62. Червона книга України. Тваринний світ. — К., 1994. — С. 64, 68, 74, 78, 79, 88–90, 92–98, 100, 111–113, 115, 120, 134, 136, 137, 140, 142, 143, 150, 154, 163, 166, 167, 214, 219, 220, 221–226, 228, 229, 234, 255, 262, 266, 268, 296, 298, 327, 337, 345, 357, 375, 384, 391, 397, 403, 405, 407, 408.
63. Шамрай С. До історії залюднення Степової України. — К., 1929. — С. 279.
64. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Осычнюк В.В., Андриенко Т.Л. География растительного покрова Украины / Отв. ред.: Генсирук С.А. — К., 1982. — С. 176–177, 180–183.
65. Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1860. — Т. IV — С. 467–469; табл. XI.
66. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Санкт-Петербург, 1888. — Т. 2. — С.151–155.
67. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 16–17, 230–233, 238–241.
68. Эварницкий Д.И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра. — Отд. отт. — Б/м, б/д. — С. 6.
69. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 128, 285, 398.
70. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 3. — С. 490.
71. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. — Одесса, 1894. — С. 18, 34.
72. Andrzejowski A. Rys botaniczny. — Vilno, 1823. — Str. 7–27, 62–114.
73. Besser V.G. Enumeratio plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kiioviensi, Bessarabia cis-Tyraica Odessum collectorum, simul cum observationibus orimitias florum Galiciae Austriacae. — Vilnae, 1822. — P. 5–6.
74. Tovkajlo M. Periodisierung und Chronologia des Spatneolitikums in des Steppen am Sudlichen Bug // Eurasia Antiqua. — 1996. — № 2. — S. 9–28.

М. Біляшівський, М. Товкайло, В. Ленченко, Р. Осадчий

Водно-болотне угіддя "Бузькі брояки"

Брояки (однина — брояка) — місцева назва порогів на р. Південний Буг (П. Буг).

Розташування водно-болотного угіддя "Бузькі брояки"

Водно-болотне угіддя (ВБУ) включає річище р. П. Буг з порогами, водограями, прибережними скелями і островами, невеличкими ділянками заплавлених лісів, чагарників і луків від південної околиці м. Первомайськ (78,000 мешканців) до с. Олександрівка Вознесенського району Миколаївської області (7,000 мешканців), ділянка адміністративно належить до Первомайського, Арбузинського, Вознесенського і Доманівського районів Миколаївської області України. Територія ВБУ повністю входить до складу регіонального ландшафтного парку (РЛП) "Гранітно-степове Побужжя", який було створено рішенням Миколаївської обласної ради від 18.03.94 № 27 та розширено рішеннями Миколаївської обласної ради від 28.04.95 № 10, від 25.10.96 № 7. Відповідно до Закону України "Про Загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки" має увійти до складу національного природного парку. Офіс парку знаходиться у с. Мигія Первомайського району (понад 4,000 мешканців).

Площа ВБУ: 830 га; висоти: 130 м — 35 м (з півночі на південь).

Географічні координати

а) крайніх пунктів: 47.703754° N — 48.034332° N; 30.903337° E — 31.251823° E.

б) центру: 47.869043° N, 31.120671° E.

Короткий огляд

Виходи докембрійських кристалічних порід — відслонення чарнокітів, гнейсів, кристалосланців, гранітів утворюють чудові краєвиди, де поєднуються каньйони, пороги, стрімчаки і тіснини. Прируслова частина долини та острови місцями вкриті заплавленими лісами. Невеликі смуги вздовж річки займають заплавні луки і прибережно-водна рослинність. Особливості формування флори цієї території обумовили концентрацію і просторову ізоляцію в цих місцях низки ендемічних та реліктових видів. Так, на високих островах, що не заливаються водою під час повеней, збереглися популяції низки вузькоендемічних видів рослин.

ВБУ є надзвичайно важливим для підтримання популяції реофільних видів риби, що підлягають особливій охороні. Своєрідний гідрологічний режим, як правило, запобігає замерзанню річки та сприяє зимівлі тут багатьох видів водоплавних птахів. І хоча ці скупчення не бувають чисельними, але вони утворюються кожної зими і є цінними за видовим складом.

Своєрідність і неповторність бузьких порогів відзначав відомий український етнограф і краєзнавець Дмитро Яворницький. З багатьма із них пов'язані історичні перекази та міфи, які стосуються доби унікального явища в європейській культурі — Запорозької Січі.

На території "Бузьких брояків" зростають вузьколокальні ендеміки вишня Клокова (*Cerasus klokovii* Sobko), гвоздика бузька (*Dianthus hypanicus* Andr.), очиток Борисової (*Sedum borissovae* Balk.), а також ендемічні для Причорномор'я шипшина українська (*Rosa ucrainica* Chrshan.), волошка Бессера (*Centaurea besseriana* DC.), зірочки Шовиця (*Gagea szovitsii* (Lang.) Besser ex Schult. et Schult.), голонасінник одеський (*Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht.).

До Червоної книги України занесені гвоздика бузька, яка також охороняється за Європейським Червоним списком та Бернською конвенцією, вишня Клокова, голонасінник одеський, ряска Буше (*Omithogalum boucheanum* (Kunth) Asch.). Мерингія бузька (*Moehringia hypanica* Grunj et Klovov) підлягає особливій охороні згідно з Бернською конвенцією, Світовим Червоним списком, Червоною книгою України (1996).

З рослинних угруповань, що занесені до Зеленої книги України (1987), тут відзначена формація глечиків жовтих (*Nuphareta luteae*).

З молюсків трапляється слимак виноградний (*Helix pomatia*), якого занесено до Європейського Червоного списку, та рідкісні водні види — *Bithinia producta* та *Viviparus ater*.

У складі фауни комах у "Бузьких брояках" трапляються занесені до Червоної книги України представники ряду Бабки (Odonata) — красуня-діва (*Calopteryx virgo*) і коромисло-дозорець (*Anax imperator*). З ряду Жуки (Coleoptera) — занесені до Червоної книги України (1994) та Європейського Червоного списку красотіл пахучий (*Calasoma sycophanta*), до Червоної книги України стафіліни пахучий (*Ocypus olens*) та волохатий (*Emus hirtus*). З ряду Лускокрилі (Lepidoptera) — занесені до Європейського Червоного списку та Червоної книги України поліксена (*Zerynthia polyxena*), до Червоної книги України — махаон (*Papilio machaon*), подалірій (*Iphiclides podalirius*), райдужниця велика (*Apatura iris*).

ВБУ є місцем, де підтримується найбільша у світі популяція марени дніпровської (*Barbus barbusthenicus*), яку занесено до Червоної книги України. Тут нереститься і такий вид Червоної книги України, як шемая дунайська (*Chalcalburnus chalcoides*), відомі поодинокі знахідки вирезуба (*Rutilus frisii frisii*) і стерляді (*Acipenser ruthenus*). Під регіональною охороною знаходяться ялець звичайний (*Leuciscus leuciscus*), в'язь (*Leuciscus*

idus), синець (*Abramis ballerus*), бистрянкa російська (*Alburnoides bipunctatus rossicus*), голец звичайний (*Noemacheilus barbatulus*), миньок звичайний (*Lota lota*), йорж-носар (*Acerina acerina*). Крім цього, ВБУ є важливим для підтримання популяцій таких широко розповсюджених видів риб, як плітка (*Rutilus rutilus rutilus*), тараня (*R. r. heckeli*), головень (*Leuciscus cephalus*), сом (*Siluris glaris*), верховодка (*Alburnus alburnus*), ляц (*Abramis brama*), густірка (*Blicca bjoerkna*), лин (*Tinca tinca*), білізна (*Aspius aspius*), рибець (*Vimba vimba*), короп (*Cyprinus carpio*), карась сріблястий (*C. auratus*), щука (*Esox lucius*), бички кругляк (*Gobius fluviatilis*) та цуцик (*Proterorhinus marmoratus*), судак звичайний (*Lucioperca lucioperca*), окунь звичайний (*Perca fluviatilis*) тощо.

Серед плазунів, які мешкають на території ВБУ, до Червоної книги України занесено полоза лісового (*Elaphe longissima*). Його місцева популяція — єдина, яка збереглась у степовій зоні Європи. Для виду, занесеного до охоронних списків Бернської конвенції — вужа водяного (*Natrix tessellata*) — це північна межа його поширення по П. Бугу. Такі земноводні, як жаба трав'яна (*Rana temporaria*) і ропуха звичайна (*Bufo bufo*), що є бореальними видами, перебувають тут на південній межі своїх видових ареалів.

З об'єктів орнітофауни під час кочівель, перельотів і на зимівлі у ВБУ спостерігались такі види Червоної книги України і Європейського червоного списку, як лелека чорний (*Ciconia nigra*), косар (колпиця, *Platalea leucorodia*), коровайка (*Plegadis falcinellus*), лебідь малий (*Cygnus bewickii*), казарка червоноголова (*Rufibrenta ruficollis*), чернь білоока (*Aythya nyroca*), гоголь (*Bucephala clangula*), крохаль довгоносий (*Mergus serrator*), савка (*Oxyura leucocephala*), скопа (*Pandion haliaetus*), журавель сірий (*Grus grus*), деркач (*Crex crex*), поручайник (*Tringa stagnatilis*), кроншнеп середній (*Numenius phaeopus*). Серед видів, що постійно зимують на "Бузьких брояках", можна відзначити у першу чергу крижня (*Anas platyrhynchos*) (до 1000 особин) та лебедя-шипуну (*Cygnus olor*) (до 100 особин).

Серед ссавців, які трапляються на території ВБУ, занесені до Червоної книги України кутора мала (*Neomys anomalis*) та видра річкова (*Lutra lutra*), яка охороняється також за Бернською конвенцією, за Світовим Червоним списком і Європейським Червоним списком. За даними служби охорони РЛП "Гранітно-степове Побужжя", на території ВБУ постійно мешкає понад 20 особин річкової видри.

Обґрунтування відповідності критеріям Рамсарської конвенції

ВБУ "Бузькі брояки" відповідає таким Рамсарським критеріям: 1, 2, 3, 4, 7, 8.

(1). Ландшафт "Бузьких брояків" є унікальним для рівнинних річок. Після затоплення Дніпровських порогів водами водосховищ він є єдиним подібним, що залишився у Степовій зоні Європи. Унікальність стосується і біоти ВБУ. Особливості формування флори території обумовили кон-

центрацію і просторову ізоляцію в цих місцях низки ендемічних та реліктових видів рослин. "Бузькі брояки" надзвичайно важливі для підтримання популяцій низки видів риб, що підлягають особливій охороні, зокрема, марени дніпровської (*Barbus barbus borysthenticus*) і шемаї дунайської (*Chalcalburnus chalcoides*).

(2). "Бузькі брояки" підтримують існування вразливого підвиду — марени дніпровської (*Barbus barbus borysthenticus*) для абсолютної більшості існуючого у світі поголів'я.

(3). Дане ВБУ забезпечує існування популяцій низки видів рослин і тварин, які мають велике значення для підтримання біорізноманіття біогеографічних регіонів Причорномор'я і Степової зони Європи в цілому, а саме вишня Клокова (*Cerasus klokovii*), гвоздика бузька (*Dianthus hypanicus*), очиток Борисової (*Sedum borissovae*), шипшина українська (*Rosa ucrainica*), волошка Бессера (*Centaurea besseriana*), зірочки Шовиця (*Gagea szovitsii*), голонасінник одеський (*Gymnospermium odessanum*), мерингія бузька (*Moehringia hypanica*), марена дніпровська (*Barbus barbus borysthenticus*), шемая дунайська (*Chalcalburnus chalcoides*), полоз лісовий (*Elaphe longissima*), вуж водяний (*Natrix tessellata*), жаба трав'яна (*Rana temporaria*), ропуха звичайна (*Bufo bufo*), видра річкова (*Lutra lutra*).

(4). "Бузькі брояки" є надважливішим (найбільшим у світі) нерестовищем для марени дніпровської (*Barbus barbus borysthenticus*).

(7). "Бузькі брояки" є найважливішим (найбільшим у світі) місцем перебування марени дніпровської (*Barbus barbus borysthenticus*), яке забезпечує існування переважної більшості поголів'я цього ендемічного підвиду, занесеного до охоронних списків Бернської конвенції і Червоної книги України.

(8). ВБУ є найважливішим у світі місцем перебування, нерестовищем і кормовою стацією для марени дніпровської (*Barbus barbus borysthenticus*), а також важливим біотопом для шемаї дунайської (*Chalcalburnus chalcoides*), головня (*Leuciscus cephalus*), сома (*Siluris glaris*), судака звичайного (*Lucioperca lucioperca*), рибець (*Vimba vimba*), коропа (*Cyprinus carpio*).

Біогеографія

Ботаніко-географічна приналежність "Бузьких брояків": Європейсько-Азійська степова область, Причорноморська степова провінція, Приазовсько-Чорноморська степова провінція, Дністровсько-Бузький та Бузько-Дніпровський округи.

Зоогеографічна приналежність "Бузьких брояків": Палеарктичний відділ, Європейсько-Сибірська область, Європейська степова провінція.

ВБУ входить до Бузького (довготного) та Степового (широтного) коридорів національної екомережі та до Бузько-степового біосферного ядра.

Фізико-географічні особливості ділянки

Відповідно до фізико-географічного районування, ВБУ "Бузькі брояки" розташоване у Степовій зоні, Північно-степовій підзоні, Дніпровсько-Дністровській північно-степовій провінції, Південно-Подільській схилово-височинній області (Чичиклійсько-Бузький район), Південно-Придніпровській схилово-височинній області (Арбузинсько-Новоукраїнський, Вознесенсько-Сланецький райони).

ВБУ являє собою річище р. Південний Буг з порогами, водограями, прибережними скелями і островами та камінням, невеличкими ділянками заплавлених лісів, чагарників, очеретів і луків.

Заплави р. П. Буг та його приток вкриті алювіальними відкладами. Останні представлені жовтувато-бурими або сірувато-жовтими карбонатними суглинками та супісями, що обумовлює утворення тут лучних, лучно-болотних і болотних ґрунтів.

Об'єкт розташований в межах Подільської та Ташлицької геохімічних провінцій Українського щита. Для них характерний підвищений вміст Fe, Co, Ni, W, Mo, Th, Au, U, деяких інших елементів. В геологічній будові району беруть участь метаморфічні і ультраметаморфічні породи складчастого комплексу докембрійського фундаменту, віднесені до нижнього протерозою. Кора їхнього вивітрювання палеозой-кайнозойського віку, страטיפіковані відклади осадкового чохла палеогенової, неогенової і антропогенової систем. Складчастий комплекс докембрійського блокового фундаменту (Нижній Протерозой) складений породами кам'яно-костовацької світи Бузької серії, з якими парагенетично зв'язані породи подільського ультраметаморфічного комплексу.

На тектонічну ситуацію в районі "Бузький брояків" впливає їхнє розташування у зоні зчленування південно-західного схилу Українського кристалічного щита з Причорноморською западиною, що розсікається Одесько-Тальновською зоною постнижньопалеозойської активізації. Одночасно з утворенням складчастої структури докембрійського фундаменту, починаючи з нижнього протерозою, як наслідок неодноразових скидово-зсувних переміщень, розвинулись системи потужних протяглих зон субмеридіональних розломів, що значно ускладнило тектоніку регіону. Як приклад наведемо тектонічну будову Костянтинівсько-Олександрівського блоку, на якому розташована більшість території ВБУ. У цей утвір, що має розміри всього 20–25 км на 3–5 км, входять такі тектонічні структури: Костянтинівський піднятий блок, Костянтинівсько-Бузький відносно опущений блок, Бузько-Кременчукський піднятий блок, Середньо-Бакшалінський блок слабкоконтрастних піднять, Степовий відносно опущений блок (кільцева структура), Олександрівський блок слабкоконтрастних піднять. Максимальна оцінка сейсмічного впливу сильних карпатських землетрусів (зона гір Вранча) в районі "Бузьких брояків" складає 6 балів за шкалою МК–64 (основна шкала, що була прийнята на території колишнього СРСР). Сила поштовхів останніх із них на території ВБУ складала у 1977 р.

4 бали за шкалою Ріхтера, у 1986 р. — 5 балів, у 1989 р. — 5 балів. Крім того, слід зауважити, що території Українського щита, з його надскладною будовою, властиві джерела локальних землетрусів. Так, у 1873 році на північному заході сучасної Кіровоградської області відбувся семибальний землетрус, епіцентр якого знаходився менш ніж за 100 км від території ВБУ. Район "Бузьких брояків" характеризується відносним опущенням зі швидкістю від 4–5 мм на рік (Первомайськ) до 1–2 мм на рік (Вознесенськ).

Довжина безморозного періоду складає 173 дні на півночі ВБУ і 174 — на півдні; середня температура січня — -4.8°C на півночі і -3.9°C на півдні; середня температура липня складає 21.4°C на півночі і 22.4°C на півдні ВБУ.

Фізичні дані водного басейну

ВБУ розташоване на р. П. Буг. Північний кордон ВБУ знаходиться за 4 км нижче за течією від водопосту Первомайськ (195,3 км від гирла П. Бугу). Південний — у районі водопосту Вознесенська ГЕС (біля селища Олександрівка, 133,4 км від гирла П. Бугу). Річка П. Буг (довжина — 806 км; площа басейну — 63.7 тисяч км²) впадає в Чорне море. За деякими класифікаціями річку П. Буг відносять до басейну Дніпра.

Гідрологічні умови

Русло річки порожисте з водограями та островами, його ширина становить 70–100 м, глибини коливаються від 1 м до 4–5 м. Середній стік Південного Бугу тут складає: весна — 134 м³/сек; межень — 57 м³/сек; осінь — 58,2 м³/сек; зима — 75 м³/сек.

Головні екологічні особливості

Вода на порогах насичується киснем. Ценози цих унікальних утворень є потужними біологічними фільтрами. У каньйоні підтримується своєрідний мікроклімат. Різниця температур з плакорними ділянками може сягати 10°C .

Соціальна і культурна цінність

Територія ВБУ "Бузькі брояки" надзвичайно багата на археологічні пластичні: палеоліт, мезоліт, неоліт, трипільська та черняхівська культури, мідний і залізний віки, епоха бронзи, свідцтва поселень кімерійців, савроматів, скіфів, ольвіополітів, римлян, давніх слов'ян. Всього у цьому регіоні, між с.с. Мигія і Олександрівка, виявлено 98 археологічних пам'яток. Унаслідок знищення сучасними водосховищами каньйоноподібних долин Дніпра і Дністра, аналогі їм в інших районах Причорномор'я практично відсутні. Наукове значення цих пам'яток посилюється ще й тим, що вони розміщені в одному з найбільш

цікавих в археологічному відношенні регіонів України, що був щільно заселений протягом десятка тисячоліть, починаючи із пізнього палеоліту.

Територія ВБУ "Бузькі брояки" тісно пов'язана з останнім в Європі світським лицарським орденом — Військом Запорозьким Низовим та його державою — знаменитою на весь світ Запорозькою Січчю (XVI–XVIII ст.). Південний Буг славився поміж запорожців як друга за значенням річка після Дніпра-Славутича. На території ВБУ знаходився Гард — адміністративний центр Буго-Гардової паланки, найбільшої за розмірами серед територіальних одиниць Запорозької республіки. Документи "Запорозького архіву" свідчать, що риба ловилась тут у великій кількості, в основному цінних порід. Це підтверджують і археологічні розкопки. Місцями на річці ще й сьогодні збереглися залишки гардів (греблі для вилову риби, які складалися з великого каміння, уламків скель тощо). Пороги П. Бугу мають місцеву назву — брояки. Із ними, як і з багатьма островами та скелями, пов'язана значна кількість запорозько-гайдамацьких легенд, переказів, вони були свідками козацьких старожитностей та бувальщин. Про минуле нам говорять їх назви: острів козака Мамає, Запорозька брояка, скелі Турецький стіл і Пугач, Козацькі ворота тощо. Урочище Протіч з козацькою святинею — Протичанською скелею було відоме в усьому запорозькому краї.

Каньйон П. Бугу має унікальний оздоровчий потенціал. Тут зосереджені значні запаси лікувальних родонових вод. Уже багато років Бузькі пороги є Меккою водних туристів. В урочищі Протіч розташована одна з найкращих в Європі природних трас водного слалому. Прямовисні скелі каньйону - улюблене місце змагань спортсменів-скелелазів. Дивовижно-мальовничі краєвиди приваблюють багатьох відвідувачів із різних куточків нашої країни.

Чинники несприятливого для угіддя впливу екологічного характеру

Угіддя. У минулому — будівництво Костянтинівського водосховища. Нині — будівництво Ташлицької гідроакмулюючої електростанції (ТГАЕС), створення кар'єрів у прибережній смузі і водоохоронній зоні. У майбутньому — можлива реалізація проекту добудови ТГАЕС і підвищення рівня руслового Олександрівського водосховища вище відмітки 8 м (з 2006 р. незаконним чином підтримується рівень 15 м).

Довкілля. У минулому — зарегулювання стоку р. Південний Буг греблями Первомайської і Вознесенської ГЕС. Нині — промислові та побутові стоки м.м. Первомайська і Южноукраїнська, змив у річку з агроландшафтів. Майбутні загрози — подальша розбудова Південноукраїнської АЕС (4-й блок).

Вжиті заходи щодо збереження

Створення регіонального ландшафтного парку (РЛП) "Гранітно-степове Побужжя" (рішення Миколаївської обласної ради від 18.03.94 № 27, від 28.04.95 № 10, від 25.10.96 № 7).

Запропоновані заходи щодо збереження

Відповідно до Закону України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" територія ВБУ має увійти до складу національного природного парку, який має бути створено на базі РЛП "Гранітно-степове Побужжя".

Поточні наукові дослідження

Дослідження проводяться згідно наукової програми РЛП "Гранітно-степове Побужжя" (науковий куратор установи Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України) із залученням фахівців НАН України та низки вітчизняних вищих навчальних закладів.

Поточний стан освіти

На території ВБУ проводять польову практику зі студентами низка вітчизняних ВНЗ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського, Одеський університет ім. І. Мечнікова, Ніжинський педагогічний університет ім. М. Гоголя, Київський педагогічний університет ім. М. Драгоманова. При РЛП "Гранітно-степове Побужжя" (вул. Колгоспна, 42, с. Мигія, Первомайській район, Миколаївська область, Україна) створюється природничий музей і центр відвідувань. Видано низку буклетів, комплект науково-популярних плакатів.

Поточний стан рекреації і туризму

Рекреаційну діяльність на території ВБУ координує дирекція РЛП "Гранітно-степове Побужжя". Служба рекреації РЛП розробила і успішно впроваджує декілька пішохідних екскурсій територією ВБУ. Приватна фірма "Побужжя-тур" у взаємодії з РЛП розробила, сертифікувала і здійснює два водні маршрути. На території ВБУ (урочище "Протіч") протягом багатьох років проводяться національні і міжнародні змагання (Кубок Південного Бугу) із водного слалому, а також із скелелазіння (урочище "Гард", скеля "Ступа" тощо).

Література

1. Географічна енциклопедія України / Відповід. ред. О.М. Маринич. — К., 1989. — Т. 1. — 416 с.
2. Деркач О., Таращук С., Костюшин В. Формування екологічної мережі Миколаївської області, розробка відповідної програми /рукопис/. — Миколаїв, ПФ ІНЕКО НЕЦ України, 2002. — 125 с.

3. Деркач О., Тарашук С., Холипенко В. Наукове обґрунтування необхідності створення регіонального ландшафтного парку "Гранітно-степове Побужжя" // Оптимізація природно-заповідного фонду України. — Вип.1. — К., 1994. — С. 80–87.
4. Закон України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки". — ВВР, 2000, № 47, ст. 405.
5. Зелёная книга Украинской ССР. Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, С.М. Стойко, Я.П. Дидух и др.; под ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. — Киев: Наук. думка, 1987. — 215 с.
6. Мовчан Я.І. Екологічна мережа України. Обґрунтування її структури та необхідності створення // Конвенція про біологічне різноманіття. Громадська обізнаність та участь. — К.: Стило, 1997. — С. 98–110.
7. Мовчан Я.І. Національна екомережа України. Концепція та сценарій втілення // Наук. зап. Нац. ун-ту К.-Могил. акад., 2001. — Т. 19, ч. II, спец. вип. — С. 411–415.
8. Мосякін С.Л. Рослини України у Світовому червоному списку // Укр. ботан. журн. — 1999. — 56, № 1. — С. 79–88.
9. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование /Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. — Киев: Наук. думка, 1985. — 224 с.
10. Тарашук С., Деркач О., Сіренко І., Костюшин В. Національна інвентаризація степів України. — Київ, ІНЕКО НЕЦ України, 1997. — 95 с.
11. Тарашук С., Деркач О., Холипенко В. Гранітно-степове Побужжя // "Світ у долонях" — 1996. — № 1. — С. 12–19.
12. Червона книга України: Тваринний світ. — К., 1994. — 464 с.
13. Червона книга України: Рослинний світ. — К., 1996. — 608 с.
14. Літопис природи РЛП "Гранітно-степове Побужжя" /рукопис/, Т. 1. — с. Мигія, 1999. — 80 с.
15. Akimov I., Kostiusyn V., Tarashchuk S., Tytar V. Ukrainian General Scheme of Development: biodiversity conservation issues // "Człowiek i Przyroda", № 13–14 Jesien 2000-Wiosna 2001. — С. 69–79.
16. Walter K.S., Gillett H.J. 1997 IUCN Red List of Threatened Plants. — The World Conservation Union, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 1998. — 862 p.

С. Тарашук, О. Деркач

Каньйон р. Південний Буг між с. Куріпчине та гирлом р. Велика Корабельна

Глибина каньйону близько 30 м. На мальовничих схилах крутизною близько 75° представлені кам'янисті степи, байрачні ліси, рослинність

гранітних відслонень. Ділянка є середовищем існування низки рідкісних та ендемічних видів флори і фауни.

По схилах каньйону проходить один з улюблених туристичних маршрутів, який поєднує відносну легкість пішохідного пересування та можливість поринути у казковий світ дикої природи Гранітно-степового Побужжя.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Гирло р. Велика Корабельна

Надзвичайно мальовничий каньйон гирлової ділянки р. Велика Корабельна, назва якої походить від тюркського Кара-Бель. Швидкий водний потік прорізає монолітні гранітні скелі, формуючи дивовижні форми, серед яких виділяється масив "Ступи". Одне з улюблених місць спортсменів-скелелазів. Завдяки затишності та наявності джерела питної води є зручним місцем туристичних стоянок.

Гирло р. Велика Корабельна входить до складу РЛП "Гранітно-степове Побужжя", а також до Південнобузького меридіанного та Великокорабельного регіонального широтного коридорів національної екомережі.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Скелі Ступи

Розташовані в гирлі річки Велика Корабельна. Величний скельний масив висотою близько 50 м. Утворився внаслідок розмиву лівого берега р. В. Корабельна швидким водним потоком, який біля їх підніжжя змінює напрямок течії на 90°.

Улюблене місце тренувань зі скелелазіння та змагань з гірського туризму.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Пороги біля с. Семенівка

Перший поріг починається від північної околиці с. Семенівка. Довжина його близько 200 м. Рельєф одноманітний, глибина невелика. На правому та лівому берегах в межах порога збереглися залишки млинів.

Другий поріг розташований біля південної околиці с. Семенівка. Підійти до нього можна по руслу або з лівого берега. Довжина близько 100 м, завдяки невеликому падінню річки на цій ділянці поріг малопотужний.

Пороги мають надзвичайно важливе значення для підтримання здорового довкілля людини. Вода на них збагачується киснем, завдяки чому відбувається її самоочищення від забруднень. Тому від існування бузьких порогів залежить благополуччя не тільки місцевих жителів, а й усіх

людей, що мешкають нижче за течією Південного Бугу, включаючи м. Миколаїв та узбережжя Чорного моря.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Пороги біля хутора Львів

Перший поріг розташований вище хутора Львів, він малопотужний та має довжину близько 100 м.

Другий поріг розташований напроти хутора Львів, має довжину близько 200 м. Рельєф порогу ускладнений кам'яною спорудою для риболовлі — гардом, залишки якого добре видно з правого берега Південного Бугу. На правому березі збереглися стіни млина.

Радісне дзюрчання води на мальовничих порогах у будь-яку погоду покращує настрій. Цікаво, що за давніми мапами хутір Львів мав назву Кинь Грусть.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Поріг біля с. Куйбишівка

Довжина близько 200 м, малопотужний. У верхній частині порога помітні залишки гарду.

Л. Патрушева, М. Парафіло

Каскад порогів поблизу с. Богданівка

Розташований між селами Богданівка (правий берег) та Костянтинівка (лівий берег). Тут можна виділити 3 пороги. Довжина каскаду близько 700 м, в різних його частинах швидкість течії змінюється. Каскад порушено греблею Богданівської ГЕС.

Входить до складу пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького".

Л. Патрушева, М. Парафіло

Каскад порогів поблизу м. Южноукраїнськ

Найбільш потужний на Південному Бугу. Довжина його близько 500 м. Розташований нижче за течією від м. Южноукраїнськ. Нижню частину каскаду затоплено Олександрівським водосховищем.

Входить до складу пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького".

Л. Патрушева, М. Парафіло

Гирло р. Бакшала

За результатами досліджень розташованих тут пам'яток в археології України визначена окрема культура — анетівська (від с. Анетівки Доманівського району), що належить до середньої доби верхнього палеоліту (22–15 тис. років до н.е.). Вона представлена виробами з каменю, виготовленими з пластинчастих заготовок. Трапляються також предмети з трубчатих кісток бізона чи коня, з рогу північного оленя — вістря, лощила. Цілком ймовірно, що носії анетівської культури брали участь в утворенні мезолітичної культури Північного Причорномор'я (8–5 тис. років до н.е.), пам'ятки якої теж представлені на території Гранітно-степового Побужжя. Найвідоміша з них — це стоянка Абузова Балка поміж Вознесенськом та Олександрівкою (Гребенніков В., Гребенніков Ю. Актуальні проблеми дослідження та збереження пам'яток археології Гранітно-степового Побужжя // Вересень. — 1997. — № 2. — с. 64–74).

Археологічна пам'ятка Анетівка II є одним з найбільших у степах Північного Причорномор'я поселень древніх мисливців, що полювали на зубрів та тривалий час жили у цьому місці. На схід від поселення Анетівка II, на шестикілометровій ділянці долини р. Бакшала перед місцем її впадіння у Південний Буг розташована низка дрібніших пізньопалеолітичних пам'яток (Станко В.Н., Григор'єва Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — Киев, "Наук. думка").

Пониззя р. Бакшала входить до складу РЛП "Гранітно-степове Побужжя", є частиною Південнобузького меридіанного та Бакшалинського широтного регіонального коридорів національної екомережі.

У гирлі р. Бакшала розташований об'єкт природно-заповідного фонду України — пам'ятка природи "Гирло р. Бакшала" площею 5 га.

Г. Коломієць

ПРЕДСТАВНИКИ ФЛОРИ І ФАУНИ

Квіткові рослини

Представлені види, які мають високий природоохоронний статус і можуть зазнати найбільших втрат при гідробудівництві. Значна частина їх популяцій приурочена до нижнього та середнього ярусів каньйону р. Південний Буг.

Вишня Клокова (*Cerasus klokovii* Sobko)

Кущ або деревце, 30 см заввишки, з кулястою кроною. Стебло розгалужене, плідні пагони дуже короткі, скупчені на кінцях гілок. Листки широкоеліптичні, 16–38 мм завдовжки, 12–28 завширшки, тупі, зарубчасто-пильчасті, зісподу світло-зелені, зверху темно-зелені. Прилистки ланцетні. Квітки білі, зібрані у зонтик по 2–4. Квітконіжки 18–28 мм завдовжки, голі. Чашолистки тупі, пелюстки оберненояйцевидні або широкоеліптичні, 7–8 мм завдовжки і 6–7 мм завширшки. Кістянки кулясті, 10–12 мм у діаметрі, темно-червоні, кісточка оберненояйцевидна.

Цвіте у квітні-травні, плодоносить у червні-липні. Розмножується насінням і вегетативно (кореневими паростками).

Зростає на гранітних відслоненнях в складі чагарникових заростей. Поширена лише в долині р. Південний Буг між м. Первомайськ та с. Олександрівка Вознесенського району Миколаївської області. Чисельність популяції складає декілька тисяч генеративних особин.

Реліктовий ендемічний вид, занесений до Червоної книги України (категорія I).

О. Деркач

Гвоздика бузька (*Dianthus hypanicus* Andr.)

Багаторічна трав'яниста рослина 10–30 см заввишки, утворює кулясті подушки. Стебла в нижній частині коротко опушені, від основи галузисті. Листки лінійні або лінійно-шиловидні, 1,5–4,5 см завдовжки, 1–3 мм завширшки, гострі, відхилені від стебла, з їх пазух часто виходять неплідні, бокові, досить довгі й розгалужені обліснені пагони. Всі квітки розміщені поодинокі на кінцях плодоносних гілок. Приквіткових лусок 4–6, яйцевидних, з коротким вістрям, з країв плівчастих, в 4–6 разів коротших за чашечку. Чашечка 13–16 мм завдовжки, близько 4 мм завширшки, часто пурпурова. Пелюстки зверху рожеві, на верхівці глибоко зубчасті. Їх довжина близько 10 мм, ширина — 4–9 мм.

Цвіте з червня до настання морозів. Коробочки досягають починаючи з серпня. Розмножується насінням. Насінина чорна, еліптична, близько

2 м завдовжки. Вона не має періоду спокою, проростає у будь-який період вегетації.

Зростає тільки на гранітних та гнейсових відслоненнях, в тріщинах скель, у складі наскельних угруповань. Поширена лише в межах південних відрогів Придніпровської височини (межиріччя Південного Бугу та Інгулу).

Основне ядро популяції знаходиться у бузькому каньйоні між м. Первомайськ та с. Олександрівка Вознесенського району Миколаївської області. Чисельність місцевої популяції досягає декілька десятків тисяч особин.

Ендемічний вид, занесений до Червоної книги України (категорія III) та Європейського червоного списку.

О. Деркач

Голонасінник одеський (*Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht.)

Багаторічна трав'яниста рослина 5–20 см заввишки, з майже кулястою бульбою діаметром від 10 до 30 мм. Стебло просте, прямостояче. Стебловий листок короткочерешковий, розділений на сегменти, що складаються з 5–7 видовжених цілокраїх часток. Квітки зібрані по 8–12 у верхівкову китицю, золотисто-жовті чашолистки до 9 мм завдовжки, пелюстки у вигляді нектарників, клиновидні, вдвоє коротші за чашолистки. Коробочка куляста, до 8,5 мм у діаметрі. Цвіте у березні-квітні. Плодоносить у квітні-травні. Розмножується насінням.

Зростає на вапнякових, лесових і гранітних схилах в складі трав'янистого ярусу деревно-чагарникових угруповань і байрачних лісів, іноді займає суміжні степові ділянки.

В долині р. Південний Буг зустрічається серед степових чагарників на островах, а також у нижній частині каньйону. Чисельність місцевої популяції складає декілька десятків тисяч особин.

Реліктовий ендемічний західнопричорноморський вид з диз'юнктивним ареалом. За межами України відомий з Молдови та Румунії. Занесений до Червоної книги України (категорія II) та Світового Червоного списку.

О. Деркач

Мерингія бузька (*Moehringia hypanica* Gryn' et Klokov)

Багаторічна трав'яниста рослина заввишки 4–7 см, утворює дернинки діаметром до 12 см. Стебло тонке, дуже розгалужене, голе. Листки лопатковидно-оберненоланцетні, вузькі, 8–12 мм завдовжки та 0,6–1,8 мм завширшки. Квітки білі, зібрані по 3–5 у верхівковій суцвітті (півзонтиці). Коробочка майже куляста, близько 2,5 мм у діаметрі. Насіння темно-коричневе, 0,6–0,9 мм у діаметрі, з білим придатком. Цвіте у травні-липні. Плодоносить у червні-серпні. Розмножується насінням.

Зростає у щілинах затієних гранітних скель. Зрідка зустрічається в каньйоні р. Південний Буг між с. Богданівка і с. Виноградний сад Доманівського району та в каньйоні р. Мертвовод біля с. Актове Вознесенського району. Чисельність популяції складає декілька тисяч особин.

Реліктовий ендемічний вид, занесений до Червоної книги України (категорія I) та Світового Червоного списку.

О. Деркач

Ковила гранітна (*Stipa graniticola* Klokov)

Багаторічна трав'яниста рослина. Утворює щільні дернини, сизувато-зеленуватого кольору. Стебла 35–55 см висоти. Листки голі, гладенькі або слабощорсткі. Молоді листки без китички волосків на верхівці або з редукованою китичкою завдовжки близько 0,5 мм. Волоть з 9–15 колосками. Нижня квіткова луска завдовжки 13–17 мм. Крайкові смужки волосків не доходять до основи остюка на 3–5,5 мм. Остюк завдовжки 21–30 см. Його нижня закручена частина гладенька, жовтувата, пізніше — світло-коричнева. Перо завширшки 6–10 мм. Зернівка довжиною близько 9 мм. Цвіте у травні. Плодоносить у червні. Розмножується насінням.

Зростає на відслоненнях кристалічних порід. Зустрічається у вигляді окремих дерновин і входить до складу однарусних, досить розріджених (загальне проективне покриття до 40 %) угруповань наскельних степів. В долині р. Південний Буг іноді займає піщані тераси. Чисельність місцевої популяції досить висока.

Ендемічний причорноморський вид, споріднений з ковилою дніпровською. Занесений до Червоної книги України (категорія II).

О. Деркач

Смілка бузья (*Silene hypanica* Klokov)

Трав'яниста одно-дворічна рослина. Стебла поодинокі або їх декілька, прямостоячі, 25–100 см заввишки, прості або вище середини розгалужені, голі, сизуваті. Прикореневі листки довгасті, зібрані в розетку, 4–6 см завдовжки і 5–15 мм завширшки, на верхівці коротко загострені, до основи звужені, вгорі по краю трохи шорсткопильчасті. Стеблові листки яйцевидно-ланцетні, 2–8 см завдовжки, 8–50 мм завширшки, сидячі, з круглою або серцевидною основою, голі, сизого кольору. Квітки на коротеньких ніжках, зібрані густим кулевидним або зонтиковидним суцвіттям на верхівці стебла і гілок. Чашечка 16–18 мм завдовжки, циліндрична, вгорі розширена, з трикутними зубчиками 1,5–2,5 мм завдовжки, по краю дрібновійчастими. Пелюстки пурпурово-рожеві, відгин їх суцільний, майже ромбичний, 5–7 мм завдовжки. Придатки віночка ланцетні, 2–4 мм завдовжки, гострі. Коробочка 7–10 мм завдовжки, з карпофором, гола. Насіння округло-нирковидне, біля 0,5 мм завдовжки, на поверхні з добре помітними горбочками, коричневе або темно-коричневе. Поширюється за допомогою вітру і атмосферних опадів, період спокою відсутній — при наявності вологи насіння проростає протягом 4–10 діб. Цвіте у другій-третьій декадах червня. Плодоносить у липні-серпні. Розмножується насінням.

Зростає на гранітних відслоненнях, біля підніжжя та у тріщинах скель. Поширена лише в долині р. Південний Буг між м. Первомайськ і м. Воз-

несенськ Миколаївської області. Чисельність популяції складає декілька тисяч особин.

Реліктовий ендемічний вид, занесений до Червоної книги України (II категорія) та Європейського червоного списку.

О. Деркач

Сон лучний (*Pulsatilla pratensis* (L.) Mill.)

Багаторічна трав'яниста рослина заввишки 10–40 см. Прикореневі листки з'являються до цвітіння рослини або одночасно, вони з довгими черешками, в молодому віці густоволосисті. В обрисі довгасто-яйцевидні, тричіперисторозсічені, з лінійними або вузьколінійними загостреними частками. Квітки одиничні, пониклі, 2–4 см у діаметрі, вузькодзвоникovidні, темно-фіолетові. Цвіте у березні-квітні. Плодоносить у червні. Розмножується насінням.

Зростає на лучно-степових ділянках, гранітних схилах. Поширений у Центральній та Східній Європі, північних районах Балканського півострова. У долині р. Південний Буг часто зустрічається в складі наскельних степів. Чисельність місцевої популяції досягає декілька десятків тисяч особин.

Центральноевропейський вид, занесений до Червоної книги України (категорія II).

О. Деркач

Риби

Представлено три види, які трапляються у світі лише на цій території, або для збереження яких порожисте русло Південного Бугу має надзвичайно важливе значення.

Марена дніпровська (*Barbus barbatus borysthenicus* Dybowski, 1862)

Родина Коропові — Cyprinidae

Ряд Коропоподібні — Cypriniformes

Реофільна риба. Веде придонний спосіб життя. Довжина, маса тіла і вік плідників становлять у самців відповідно 16–46 см, 92–1700 г, 2–7 років; у самок — 22–57 см, 200–3250 г, 3–9 років. Нереститься з кінця квітня до початку липня на ділянках з помірно швидкою течією. Ікру відкладає на кам'янисто-гальковий ґрунт 2–3 порціями. Плодючість до 41 тис. ікринок. Інкубація триває близько тижня. Виростаючи, молодь переходить від придонно-планктонного до бентосного способу живлення личинками комах, зрідка ікрою та молоддю риб. Живе до 12 років.

Вид поширений у басейні річок Дніпро та Південний Буг на ділянках з прискореною течією і шебенисто-гальковим дном. Трапляються поодинокі особини на незарегульованих ділянках річок. Практично зникла у басейні Середнього і Нижнього Дніпра, у верхній та нижній течії р. Південний Буг.

Ендемічний вид, один з 2 підвидів виду у фауні України, занесений до Червоної книги України (категорія II).

Червона книга України, 1994 р.

Вирезуб (*Rutilus frisii frisii* Nordmann, 1840)

Родина Коропові — Cyprinidae

Ряд Коропоподібні — Cypriniformes

Реофільна придонна зграйна риба. Довжина тіла до 71 см, маса до 8 кг. Статевозрілою стає на 4–5-му, переважно на 6-му році життя за довжини тіла понад 50 см. Нерест відбувається з кінця квітня до середини травня за середньодобової температури води близько 10–11 °С. Ікру відкладає звичайно на кам'янисте чи гальково-щебенисте дно на ділянках з швидкою течією. Плодючість до 269 тис. ікринок. Інкубація (спостереження в акваріумі) за температури води 12,5–18,5 °С триває 15–16 діб. Живиться переважно личинками комах, ракоподібними, молюсками тощо. Живе понад 10 років.

Вид поширений в басейні Верхнього і, частково, Середнього Дністра, Сіверського Дінця (у межах Луганської обл.). За повідомленнями рибалок, навесні дуже рідко і не щороку трапляються поодинокі особини у нижній течії рр. Південний Буг та Дністер. Водився у лиманах Північно-західної частини Чорного моря (Дністровському, Березанському, Дніпровсько-Бузькому та ін.) і Азовського моря, звідки мігрував на нерест у р. Дністер (до верхів'я) та його притоки, у р. Південний Буг (до м. Первомайськ), р. Дніпро (до Білорусі), заходив у Прип'ять та її притоки, у рр. Десна, Рось, Сула, Псел та ін., в Обитічну, Берду і Сіверський Донець та Оскіл. Ареал охоплює басейни річок Чорного (від сх. частини Балканського п-ва до кавказького узбережжя) і Азовського морів.

Живе в лиманах і опріснених ділянках моря, на нерест піднімається у річки. У деяких водоймах (Верхній Дністер, Сіверський Донець) утворює туводну форму. У річках зустрічається переважно у місцях з швидкою течією, чистою прохолодною водою, піщано-гальковим або кам'янистим дном, на ділянках з вирами, ямами, виходами джерельних вод тощо.

Єдиний підвид виду у фауні України, занесений до Червоної книги України (категорія I).

Червона книга України, 1994 р.

Шемая дунайська, шемая дніпровсько-азовська (*Chalcalburnus chalcoides mento* Agassiz, 1832)

Родина Коропові — Cyprinidae

Ряд Коропоподібні — Cypriniformes

Довжина плідників туводної форми 8–17 см, напівпрохідної — 14–25 см. Може досягати довжини 40 см, маси 300 г. Статевозрілою стає переважно на 3–4-му, іноді на 2-му році життя. На нерест гуртується у зграї. Нереститься з кінця квітня до початку липня за середньодобової температу-

ри води 15–21 °С у місцях з помірною течією і кам'янистим або піщаним дном. Плодючість риб туводної форми до 5 тис. ікринок, напівпрохідної 15–20 тис. Інкубаційний період триває близько тижня. Після нересту плідники скочуються у місця нагулу — пониззя річок (туводна форма) або пригирлові опріснені ділянки моря (напівпрохідна форма). Приблизно через місяць до них приєднується підросла молодь. Молодь живиться планктонними організмами, дорослі особини — водоростями, комахами, мальками інших риб. Живе до 7 років.

Напівпрохідна форма — живе в опріснених (до 11 ‰) морських і лиманних водах, нереститься у річках; прісноводна форма — нагулюється у гирлах рік, нереститься у притоках великих рік; туводна форма на Кримському п-ві — живе і розмножується тільки у річках.

Вид поширений в ріках басейнів Чорного та Азовського морів і пригирлових опріснених ділянках. Ареал охоплює також басейни рр. Дон і Кубань.

Один з 5 відомих підвидів виду у фауні України, занесений до Червоної книги України (категорія IV).

Червона книга України, 1994 р.

Плазуни

Представлено три види, місцеві популяції яких унікальні у загальному контексті фауни України.

Ящірка зелена (*Lacerta viridis* Laurenti, 1768)

Родина Справжні ящірки — Lacertidae

Ряд Ящірки — Sauria

Місцева популяція — одна з найчисленніших у Східній Європі. Вид охороняється за списками Бернської конвенції, списками регіональної охорони Миколаївської області, рекомендований до III видання Червоної книги України.

L. viridis — один з чотирьох видів роду у фауні України. У зеленої ящірки виділяють п'ять географічних рас. В Україні *L. viridis* представлена типовим підвидом.

L. viridis — найбільший за розмірами, і, безумовно, найкрасивіший представник родини Справжніх ящірок у фауні України. Загальна довжина старих самців може сягати 42 см (третина приходиться на тулуб і дві третини на хвіст). Спинний бік тіла молодих зелених ящірок бурий або брунатний з дрібним чорним поцяткуванням. Ближче до боків, паралельно хребту, по одному ряду з кожного боку, розташовані світлі вічкоподібні плями білого або грязно-білого кольорів. Червоно-білувате горло білувато-зеленувате. З віком світлі "очки" зливаються між собою, утворюючи повздовжні смуги, горло поступово забарвлюється у білувато-блакитні тони. Дорослі самці мають яскраво-зелену спину з розсіяними на головному тлі дрібними темними цятками. З віком світлі плями та смуги зникають, блакитне забарвлення горла стає все більш насиченим,

майже синім, розповсюджується і на бічні сторони голови. Черво набуває яскраво-жовтого забарвлення. Попри думки, що висловлюється у низці літературних джерел, справжнього статевого диморфізму у забарвленні *L. viridis* не мають. Справа полягає у тому, що самиці, вже у репродуктивному віці, досить довго зберігають низку особливостей напівдорослого або навіть ювенільного забарвлення (бурі і брунатні тони у забарвленні спини, світлі плями та смуги тощо). У природі самиці з віком набувають практично ідентичного із самцями забарвлення, у тераріумі вони можуть зберігати "смугастість" протягом усього життя. Реально самці зеленої ящірки відмінні від самиць, у першу чергу, більш масивною і широкою головою та формою і розмірами стегнових пор (у перших вони великі і овальні, у других — дрібні і округлі).

В Україні *L. viridis* прокидаються, як правило, у квітні, іноді навіть наприкінці березня (19.III.1922 р., околиці Одеси — Б. Волянський; 23.III.1990 р. — РЛП "Гранітно-степове Побужжя" — спостереження автора). Незабаром після пробудження і линяння ящірки приступають до розмноження. Паруванню передують досить активні шлюбні ігри, під час яких можна спостерігати запеклі герці між самцями. Під час парування пари тримаються разом, ділячи одні й ті ж сховища. За шлюбний період, який триває протягом місяця (до кінця травня), самці можуть запліднювати декількох самиць. Яйця *L. viridis* відкладають у червні — липні. Кожна самиця їх відкладає 5–13, найчастіше 8–12 штук. Кладка розміщується в округлій ямці глибиною 7–10 см у м'якому ґрунті, який добре прогрівається. Яйця білого кольору, розмірами 13–15 x 16–18 мм. Молоді ящірки, довжиною (з хвостом) 7–10 см, з'являються у другій половині серпня — першій половині вересня. На зимівлю *L. viridis* зникають наприкінці вересня — у жовтні. Старші ящірки ховаються, як правило, на 7–10 днів раніше, ніж цьогорічна молодь. Зимують *L. viridis* у норах власного будівництва або використовуючи різноманітні готові сховища — порожнини у ґрунті та під камінням, нори гризунів тощо.

Живляться зелені ящірки різноманітними безхребетними, головним чином комахами. Серед ворогів цього виду слід назвати хижих звірів та птахів, жовтобрюха (*Coluber caspius*), мідянку (*Coronella austriaca*). Багато цих тварин незаконно вилучається з природи для майбутнього продажу на "пташиних" ринках СНД, як об'єктів тераріумізму.

Зелена ящірка розповсюджена у Південній та Центральній Європі, на південному заході Східної Європи та у північно-західній частині Малої Азії. В Україні *L. viridis* зустрічається у Карпатському регіоні, на правобережжі Лісостепу та Степу. У Лівобережній Україні цей вид відомий з району прилеглого до Дніпровських порогів, Самарського бору (Дніпропетровська обл.) та з околиць м. Полтави (ізольоване місце знаходження). У західній частині Степової зони вони населяють байраки, долини річок, прибережні кручі озер, лиманів та моря. Агроландшафту *L. viridis* уникають.

Незважаючи на те, що в деяких місцях зелена ящірка продовжує залишатися дуже численною (до 20–30 особин на 100 м маршруту — РЛП "Гранітно-степове Побужжя"), результати досліджень останніх десятиріч, які провади-

лись низкою фахівців у різних регіонах України, дозволяють вважати, що цей вид в Україні виявляє сталу тенденцію до скорочення своєї чисельності.

С. Тарашук

Жовтобрюх (*Coluber caspius* Gmelin, 1789)

Родина Вужеподібні — Colubridae

Ряд Лускати — Squamata

До місцевої популяції належали найбільші за розмірами екземпляри, які були відомі офіційній науці. Вид охороняється за списками Бернської конвенції та Червоної книги України (1994).

Єдиний представник роду в фауні України. У вітчизняній літературі розглядається як підвид *Coluber jugularis* Linnaeus, 1758 — *C. j. caspius* (Gmelin, 1789).

Жовтобрюх — найбільша змія фауни Європи. В Україні відомі екземпляри із загальною довжиною тіла 186 см (1981 р., територія РЛП "Гранітно-степове Побужжя"), понад 190 см (1998 р., в тому ж заповідному об'єкті). Тіло струнке, з довгим хвостом. Голова відокремлена від тіла невиразно. Кінчик носа тупий. Луска гладенька, на задньому кінці кожної лусочки — по дві апікальні ямки. Черевні щитки увігнуті і утворюють з боків тіла округлі ребра. Забарвлення верхньої сторони оливкове, оливково-сіре або оливково-буре. Посередині кожної лусочки тоненькі білуваті риски. Черво жовтого або біло-жовтого кольору. У молодих полозів спинні луски мають темну оторочку, утворюючи малюнок у вигляді вузьких поперечних смуг. З віком ці смужки зникають.

Прокидаються жовтобрюхи у кінці березня — на початку травня. Невдовзі, після линяння, у них починається шлюбний період, який триває до кінця травня. У червні — липні самиця відкладає 7 — 15 білих, вкритих шкірястою оболонкою яєць довжиною до 50 мм. За власними спостереженнями автора, місцем кладок є щілини у ґрунті та камінні. Молоді змії зазвичай з'являються наприкінці серпня — початку вересня. Їхні розміри становлять 25 — 30 см. На зимівлю жовтобрюхи йдуть наприкінці вересня.

Живиться *C. caspius* дрібними ссавцями, ящірками іноді поїдає птахів та їхні яйця. За власними спостереженнями, серед об'єктів живлення полоза може назвати ховраха звичайного (*Citellus suslicus*) та ящірку зелену. На основі багаторічних спостережень за популяцією *C. caspius* на території РЛП "Гранітно-степове Побужжя" можна зазначити, що тут ці змії є виразними герпетофагами, основним об'єктом живлення яких виступає *Lacerta viridis*.

Серед ворогів жовтобрюха слід вказати лисицю, енотовидного собаку, канюка звичайного (*Buteo buteo*), зміїєда (*Circaetus gallicus*). Досить багато цих великих агресивних змії знищується людиною.

C. caspius є чи не найбільш характерним представником фауни залишків природних ландшафтів Степової зони України. Він зустрічається на схилах степових балок, у байрачних лісах, в долинах річок, на кручах узбережжя моря та лиманів. Агроценозів уникає.

Жовтобрюх має класичний циркумпонтичний ареал (навколо Чорного моря). В Україні його поширення обмежене Степовою зоною і Кримом.

Додаток 1

Каталог пам'яток археології Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ

Наводиться за статтею: Гребенніков В., Гребенніков Ю. Актуальні проблеми дослідження та збереження пам'яток археології Гранітно-степового Побужжя // Вересень. — 1997. — № 2. — С. 64–73.

Археологічні пам'ятки, знайдені в Гранітно-степовому Побужжі, охоплюють період від 50–40 тис. років до н.е. (початок пізнього палеоліту) до початку ХХ століття. За ознаками матеріалу, з якого виготовлялись знаряддя праці, розрізняють пам'ятки палеоліту, мезоліту, неоліту (кам'яний вік), енеоліту (мідно-кам'яний вік), доби бронзи та заліза. Кожна з археологічних епох представлена різними, досить виразними, археологічними культурами.

Так, за ознаками однієї з пам'яток Гранітно-степового Побужжя для епохи палеоліту в археології України навіть визначена окрема культура. Це так звана анетівська (від с. Анетівки Доманівського району) культура середньої доби верхнього палеоліту (22–15 тис. років до н.е.). Вона представлена виробами з каменю, виготовленими з пластинчастих заготовок. Трапляються також предмети з трубчатих кісток бізона чи коня, з рогу північного оленя — вістря, лошिला. Цілком ймовірно, що носії анетівської культури брали участь в утворенні мезолітичної культури Північного Причорномор'я (8–5 тис. років до н.е.), пам'ятки якої теж представлені в регіоні (найвідоміша — це стоянка Абузова Балка поміж Вознесенськом та Олександрівкою).

В Гранітно-степовому Побужжі на Миколаївщині досить добре збереглися й пам'ятки неоліту. Найвідоміші серед них — поселення Гард Доманівського району та поселення Пугач Арбузинського району. Належать вони буго-дністровській культурі (кінець VI — початок IV тис. до н.е.), яка сформувалася на основі попередніх місцевих мезолітичних культур. Доба неоліту характерна тим, що в цей час з'являється кераміка. Окрім виробів з каменю та кістки, на неолітичних поселеннях знаходять уламки горщиків, прикрашені здебільшого прокресленими лініями та відбитками гребінця або наколами. Черепки мають чорний, насичений сажею колір. Інколи в них зустрічаються домішки графіту.

Буго-дністровська культура змінюється в регіоні славнозвісною трипільською культурою, хоча певний час обидві культури співіснують на Південному Бузі разом. Про це свідчать такі пам'ятки, як поселення Ташлик II в Арбузинському районі та деякі поховання. Пам'ятки енеолітичної трипільської культури (V–III тис. до н.е.) представлені в Арбузинському, Доманівському, Кривоозерському та Первомайському районах. Дана

Чисельність *C. caspius* на території. нашої держави невелика. Рясність виду рідко перевищує показник 3 особини на 2–3 км маршруту. У зв'язку з деградацією місць мешкання запаси цього виду в Україні продовжують скорочуватися.

C. caspius, під назвою *C. j. caspius*, занесений до Червоної книги України (категорія II), охоронних списків Бернської конвенції. Жовтобрюх охороняється на території біосферних заповідників "Чорноморського" і "Асканія-Нова", у більшості природних заповідників, національних природних парків та РЛП Степової зони України. Необхідна охорона кожної популяції даного виду шляхом створення заповідних територій, а також розробка на державному рівні програми збереження *C. caspius*.

С. Тарашук

Полоз лісовий, Ескулапова змія (*Elaphe longissima* Laurenti, 1768)

Родина Вужеподібні — Colubridae

Ряд Лускаті — Squamata

Один з 50 видів роду, один з 4 видів роду у фауні України.

Тіло струнке. Довжина тіла з хвостом до 160 см. Спинна сторона тіла має темно-бурий, темно-брунатний, рідше — оливково-брунатний або майже чорний колір. Іноді з дрібними білуватими цяточками. Черево білувато-жовте або білувато-кремове з перлистим відливом, рідше яскраво-жовте. По обидві боки потиличної частини голови є білувато-жовті або жовті симетричні "вушні" плями (цим лісовий полоз нагадує звичайного вужа *Natrix natrix* L.). Молодь сірого або сіро-бурого кольору з численними темними (часто чорними) плямами.

Шлюбний період у травні-червні. Відкладання яєць — у червні-липні. Кладки у дуплах дерев і розщілинах скель. У кладках 4–11 яєць. Молодь з'являється у серпні-вересні.

В Україні поширений у Закарпатській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Вінницькій, Миколаївській областях. Місця перебування — широколистяні і мішані ліси у комплексі з відслоненнями скельних порід, скелі у комплексі із байрачними і заплавними лісами і заростями чагарників.

У регіональному ландшафтному парку (РЛП) "Гранітно-степове Побужжя" чисельність складає 1–5 особин на 1 км маршруту. За даними власних спостережень, у 1982–2004 рр. абсолютна чисельність популяції у Мигійському каньйоні (північна частина РЛП "Гранітно-степового Побужжя" площею до 1000 га) складала 300–400 особин.

Головними загрозами існуванню виду є руйнування біотопів, незаконне вилучення з природи тощо.

Полоз лісовий занесений до Червоної книги України як вид, що перебуває під загрозою зникнення у природних умовах і збереження якого є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій (категорія III).

М. Щербак, С. Тарашук

культура характеризується (особливо на середньому етапі свого існування) наявністю посуду, розписаного червоною, чорною й білою фарбами. Зрідка трапляються знаряддя праці, переважно з каменю, кістки та міді.

З III тис. до н.е. домінуючими пам'ятками в Гранітно-степовому Побужжі стають кургани (або ж могили), під насипами яких знаходяться поховання різних культур доби енеоліту — бронзи, названих за формою поховальної споруди. Інколи серед них зустрічаються кургани, споруджені скіфами. Кілька таких курганів було досліджено біля с. Кам'яна Балка Первомайського району. В них було виявлено, зокрема, поховання V ст. до н.е. з різноманітними речами, притаманними скіфській культурі — бронзовий казан, зброя, грецький посуд, прикраси тощо.

Характерними для регіону є також поховання доби пізньої бронзи в невеличких, непомітних у ґрунті ямах з дуже скоцюрбленими кістками. Дуже рідко у цих похованнях зустрічаються речі: інколи горщик та невеличкі кістяні прикраси.

Особливої уваги заслуговують також поселення так званої черняхівської культури (III — початок V ст. н.е.). Їх в регіоні багато, проте досі вони майже не досліджувались. Загалом черняхівська культура — це одне з найкрупніших соціально-економічних та етнокультурних утворень першої половини I тис. н.е. у Південно-Східній Європі. Більшість вчених вважає, що вона є поліетнічним утворенням, до якого входили слов'янський, германський та сарматський компоненти. Основу керамічного комплексу черняхівської культури становить гончарна сіро- і чорнолощена кераміка, високоякісні посудини провінційно римського вигляду — миски, глечики, вази, горщики. Поширені посудини зі скла. В регіоні представлені всі три варіанти черняхівської культури — причорноморський з кам'яним будівництвом, лісостеповий з напівземлянками та дністро-дунайський з наземними глинобитними будівлями.

З пізніших часів є пам'ятки середньовічних кочовиків, в основному це поодинокі кургани поховання чоловіків зі зброєю (шаблі, кольчуги, шоломи), рідше — з конем. Такі пам'ятки датуються VI — XIV ст. н.е., тобто верхню хронологічну межу їх становить період, коли наш край почав засвоюватись Русько-Литовською державою.

Таким чином, основними типами археологічних пам'яток в Гранітно-степовому Побужжі є поселення, а також кургани та ґрунтові могильники (останні — без будь-яких ознак на поверхні). Тому завжди треба дуже ретельно слідкувати за різними земляними роботами, де можуть трапитись знахідки. Слід звертати увагу також на обриви, вимоїни.

Каталог археологічних пам'яток складено на основі результатів багаторічних розвідувальних та розкопачних робіт, здійснених декількома поколіннями дослідників. Матеріал в каталозі упорядкований за алфавітно-географічним принципом. Найбільш дослідженим в археологічному відношенні на сьогоднішній день є Доманівський район, інші території ще потребують проведення фронтальних розвідок, при яких досліджується вся

територія району. Особливого значення набувають пошуки стоянок та поселень вздовж невеликих річок та балок, які залишилися поза увагою попередніх дослідників.

Арбузинський район та м. Южноукраїнськ

Стоянки та поселення Могильники

1. Поселення Благодатне I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 0,2 км на південь від села.
2. Поселення Бузький I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 0,5 км на північ від селища.
3. Стоянка Бузький II — мезоліт, неоліт (X–V тис. до н.е.), розташоване в центрі селища.
4. Поселення Іванівка I — трипільська культура (IV–III тис. до н.е.), розташоване на північно-західній околиці села.
5. Поселення Іванівка II — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 0,75 км на південний захід від села.
6. Поселення Іванівка III — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташоване на відстані 1 км на південний захід від села.
7. Поселення Костянтинівка I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на південно-західній околиці села.
8. Поселення Костянтинівка II — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на південно-східній околиці села.
9. Поселення Костянтинівка III — неоліт, трипільська культура, пізня бронза, середньовіччя (козацтво?) (IV–III тис. до н.е.; 2 пол. II тис. до н.е.; XIV–XVII ст. н.е.), розташоване за 2 км на південь від села в урочищі "Пугач".
10. Поселення Костянтинівка IV — антична культура (V–III ст. до н.е.), розташоване на західній околиці села.
11. Могильник Костянтинівка — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташований у західній частині села.
12. Поселення Семенівка I — неоліт, трипільська культура (V–IV тис. до н.е.), розташоване за 2,8 км на північний захід від села.
13. Поселення Семенівка II — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на північній околиці села.
14. Поселення Семенівка III — пізня бронза, черняхівська культура (2 пол. II тис. до н.е.; III–IV ст. н.е.), розташоване на відстані 1,8 км на північний захід від села.
15. Поселення Семенівка IV — рання бронза (2 пол. III тис. — початок II тис. до н.е.), розташоване на південній околиці села.

16. Поселення Семенівка V — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 3 км на південь від села.
17. Поселення Ташлик I (АЕС) — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 0,3 км на північний схід від АЕС.
18. Поселення Ташлик II — середня бронза (1 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 2,5 км на південний схід від м. Южноукраїнськ.
19. Поселення Ташлик III — ямна культура (остання чверть III — початок II тис. до н.е.), розташоване на відстані 3 км на південний схід від м. Южноукраїнськ.
20. Поселення Ташлик IV — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 4 км на південний захід від м. Южноукраїнськ.
21. Поселення Ташлик V — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 4,2 км на південь від м. Южноукраїнськ.
22. Поселення Ташлик VI — неоліт (IV–III тис. до н.е.), розташоване за 4,5 км на південний схід від м. Южноукраїнськ.
23. Могильник Ташлицька Балка — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташований на відстані 3 км на захід від АЕС.

Кургани (III тис. до н.е. — I тис. н.е.)

24. Курган № 1, розташований за 3 км на південний захід від смт. Арбузинка.
25. Курган № 2, розташований за 4,5 км на схід від смт. Арбузинка.
26. Курган № 3, розташований на відстані 2,5 км на північний схід від смт. Арбузинка.
27. Курган № 4, розташований на відстані 2 км на південний схід від смт. Арбузинка.
28. Курганна група № 1 з 11 курганів, розташована за 2 км на південний захід від смт. Арбузинка.
29. Курган, розташований за 1 км на південний захід від села Агрономія.
30. Курганна група з 2 курганів, розташована за 2 км на південний захід від села Агрономія.
31. Курган № 1, розташований на відстані 5 км на схід від села Благодатне.
32. Курган № 2, розташований за 2,5 км на південь від села Благодатне.
33. Курган № 3, розташований за 3,5 км на північний захід від села Благодатне.
34. Курган, розташований на відстані 0,6 км на схід від селища Бузький.
35. Курган, розташований за 4 км на північний захід від села Булацелове.
36. Курган № 1, розташований за 1,2 км на південний схід від села Воєводське.
37. Курган № 2, розташований у 0,8 км на південний схід від села Воєводське.
38. Курган № 3, розташований за 2,5 км на північ від села Воєводське.
40. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована на відстані 1 км на північний захід від села Воєводське.
41. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 0,8 км на південний захід від села Воєводське.
42. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 2,7 км на південний схід від села Воєводське.
43. Курганна група з 5 курганів, розташована за 1 км на північний захід від села Виноградний Яр.
44. Курган № 1, розташований на відстані 2 км на південь від села Воля.
45. Курган № 2, розташований за 3 км на північний захід від села Воля.
46. Курган № 3, розташований на відстані 2,5 км на північний захід від села Воля.
47. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована за 5,1 км на північний захід від села Воля.
48. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована на відстані 2 км на північний захід від села Воля.
49. Курганна група з 3 курганів, розташована за 1,5 км на північ від села Іванівка.
50. Курган № 1, розташований на відстані 2 км на захід від станції Кавуни.
51. Курган № 2, розташований за 2 км на південь від станції Кавуни.
52. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 0,5 км на захід від станції Кавуни.
53. Курганна група № 2 з 6 курганів, розташована за 1 км на південний схід від станції Кавуни.
54. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 1,5 км на південь від села Любоіванівка.
55. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 2,5 км на південний схід від села Любоіванівка.
56. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 2 км на південний схід від села Мар'янівка.
57. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована за 3 км на південний схід від села Мар'янівка.
58. Курганна група № 3 з 3 курганів, розташована на відстані 2 км на північний захід від села Мар'янівка.
59. Курган № 1, розташований за 0,3 км на південний захід від села Новогригорівка.
60. Курган № 2, розташований на відстані 1,5 км на південь від села Новогригорівка.
61. Курган № 3, розташований за 1 км на захід від села Новогригорівка.
62. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 3,5 км на північ від села Новогригорівка.

63. Курганна група з 3 курганів, розташована за 1 км на північний схід від села Новомихайлівка.
64. Курганна група з 3 курганів, розташована на відстані 1 км на північний захід від села Новий Ставок.
65. Курган № 1, розташований за 3 км на південь від села Новокрасне.
66. Курган № 2, розташований за 0,5 км на південь від села Новокрасне.
67. Курганна група з 3 курганів, розташована за 3 км на північ від села Новокрасне.
68. Курганна група з 3 курганів, розташована на відстані 1,5 км на схід від села Новоселівка
69. Курган, розташований за 1,5 км на північний схід від села Панкратове.
70. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 1 км на південь від села Панкратове.
71. Курганна група з 9 курганів, розташована за 1,5 км на північ від села Петрівка.
72. Курган, розташований на відстані 3,5 км на схід від м. Южноукраїнськ.
73. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 3,2 км на схід від м. Южноукраїнськ.
74. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована на східній околиці м. Южноукраїнськ.
75. Курганна група № 3 з 11 курганів, розташована на відстані 3 км на південь від м. Южноукраїнськ.
76. Курганна група № 4 з 7 курганів, розташована за 1 км на північ від м. Южноукраїнськ.
77. Курганна група № 5 з 3 курганів, розташована на відстані 2,5 км на південний схід від м. Южноукраїнськ.
78. Курганна група № 6 з 2 курганів, розташована за 1,1 км на північ від м. Южноукраїнськ.
79. Курганна група № 7 з 2 курганів, розташована на північній околиці м. Южноукраїнськ.
80. Курган, розташований на відстані 2,7 км на південь від села Полянка.
81. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 1,4 км на південний захід від села Поляна.
82. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована на відстані 2 км на південний схід від села Поляна.
83. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована за 1,3 км на південь від села Поляна.
84. Курган, розташований за 2 км на південь від села Рябоконева.
85. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 5 км на південний схід від села Рябоконева.
86. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована на відстані 1,2 км на південь від села Рябоконева.

87. Курганна група з 2 курганів, розташована за 4 км на північний схід від села Садове.
88. Курган, розташований на відстані 3 км на схід від села Семенівка.
89. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 2 км на схід від села Семенівка.
90. Курганна група № 2 з 6 курганів, розташована на відстані 1 км на схід від села Семенівка.
91. Курганна група № 3 з 10 курганів, розташована за 4 км на схід від села Семенівка.
92. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована на відстані 3,5 км на південний схід від села Семенівка.
93. Курган, розташований за 1,7 км на південний схід від села Шкуратове.

Доманівський район

Стоянки та поселення Могильники

1. Могильник Акмечетка — неоліт, доба бронзи (IV–II тис. до н.е.; 2 пол. II тис. до н.е.), розташований за 3 км на південь від села Прибужжя.
2. Поселення Акмечетка — середньовіччя (XIV–XVI ст.н.е.), розташоване біля села Акмечетські Ставки.
3. Стоянка Анетівка I — середньобузька культура (XII–XI тис. до н.е.), розташована на північній околиці села.
4. Стоянка Анетівка II — середньобузька культура (XII–XI тис. до н.е.), розташована на північно-західній околиці села.
5. Стоянка Анетівка XIII — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташована на відстані 1,5 км на північний схід від села Щуцьке.
6. Стоянка Анетівка XXII — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташована за 2,5 км на схід від села Щуцьке.
7. Місцезнаходження Анетівка XXIII — пізній палеоліт, розташоване на відстані 2,7 км на північний схід від села Щуцьке.
8. Поселення Антонівка — доба бронзи (II тис. до н.е.), розташоване біля села (точних даних немає).
9. Поселення Богданівка I — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташоване на території села.
10. Поселення Богданівка II — новий час (XVII–XVIII ст. н.е.), розташоване за 0,3 км на схід від села.
11. Поселення Богданівка III — доба бронзи (II тис. до н.е.), розташоване на відстані 0,8 км на схід від села.
12. Поселення Богданівка IV — неоліт та рання бронза (VI–III тис. до н.е.), розташоване за 1,5 км на південний схід від села.

13. Поселення Богданівка III — новий час (XVII–XVIII ст. н.е.), розташоване на східній околиці села.

14. Місцезнаходження Богданівка VI — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташоване на відстані 3,5 км на південний схід від села.

15. Поселення Богданівське I — пізній палеоліт (XV тис. до н.е.), розташоване біля села.

16. Поселення Богданівське II — неоліт (VI–IV тис. до н.е.), розташоване біля села.

17. Поселення Богданівське III — доба міді (IV–III тис. до н.е.), розташоване біля села.

18. Поселення Вікторівка I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за північно-західній частині села.

19. Поселення Виноградний Сад I — доба пізньої бронзи (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 0,8 км на північ від села.

20. Поселення Виноградний Сад II — трипільська культура (III тис. до н.е.), розташоване за 1,3 км на південь від села.

21. Поселення Виноградний Сад III — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване біля села.

22. Поселення Виноградний Сад IV — доба бронзи (II тис. до н.е.), розташоване на відстані 70 м на захід від села.

23. Стоянка Виноградний Сад V — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташована за 1,5 км на південь від села.

24. Стоянка Виноградний Сад VI — пізній палеоліт, розташована на відстані 2 км на південний захід від села.

25. Стоянка Виноградний Сад VII — пізній палеоліт, розташована за 3 км на південний схід від села.

26. Поселення Виноградний Сад VIII — пізній палеоліт, черняхівська культура (XII–XI тис. до н.е.; III–IV ст. н.е.), розташоване на відстані 4 км на південний схід від села.

27. Стоянка Гард I — неоліт (VI–IV тис. до н.е.), розташована за 3,5 км на південний захід від села Богданівка.

28. Поселення Гард II — буго-дністровська культура (IV–III тис. до н.е.), розташоване на відстані 3 км на південний схід від села Богданівка.

29. Поселення Гард III — буго-дністровська культура, розташоване за 2,5 км на південний схід від села Богданівка.

30. Поселення Грибоносове I — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташоване на відстані 1,2 км на південь від села.

31. Поселення Зброшкове I — ранній залізний вік (дата відсутня), розташоване за 0,3 км на захід від села.

32. Поселення Зелений Яр I — пізні середньовіччя (XIV–XVI ст. н.е.), розташоване біля села.

33. Поселення Іванівка I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 0,4 км на південь від села (землі КСП ім. К. Маркса).

34. Поселення Іванівка II — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташоване за 0,7 км на південь від села (землі КСП ім. К. Маркса).

35. Поселення Іванівка I — доба бронзи (II тис. до н.е.), розташоване на відстані 0,4 км на північ від села (землі КСП "Суша Балка").

36. Поселення Козубівка I — ранній залізний вік (дата відсутня), розташоване за 2,5 км на північний захід від села.

37. Поселення Куйбишів I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 3 км на північ від села.

38. Поселення Куйбишів II — пізня бронза, пізні середньовіччя (2 пол. II тис. до н.е.; XIV–XVII ст. н.е.), розташоване за 2,5 км на північ від села.

39. Поселення Малий Кременчук II — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване за 1 км на південь від села Виноградний Сад.

40. Поселення Мостове I — доба бронзи, черняхівська культура (II тис. до н.е.; III–IV ст. н.е.), розташоване на відстані 0,6 км на південь від села.

41. Поселення Мостове II — доба бронзи та ранній залізний вік (II тис. до н.е. та I ст. н.е.), розташоване за 0,4 км на північ від села.

42. Поселення Мар'ївка — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані південній частині села.

43. Поселення Новокантакузівка I — черняхівська культура (III–IV ст. н.е.), розташоване за 1,5 км на південь від села.

44. Поселення Олександрівка I (КСП ім. Свердлова) — ранній залізний вік (I ст. н.е.), розташоване на відстані 0,3 км на північ від села.

45. Поселення Олександрівка II (КСП ім. Свердлова) — доба бронзи (II ст. до н.е.), розташоване за 1,3 км на південь від села.

46. Поселення Олександрівка III (Корчма) — новий час (XVIII ст. н.е.), розташоване на відстані 1,4 км на південь від села.

47. Стоянка Прибужжя I — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташована за 4 км на північний захід від села.

48. Поселення Прибужжя II — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташоване на відстані 3,5 км на північний захід від села.

49. Поселення Прибужжя III — ранній залізний вік (дата відсутня), розташоване за 2,2 км на північний захід від села.

50. Поселення Прибужжя IV — новий час (XVII–XVIII ст. н.е.), розташоване на території села.

51. Поселення Томенки — катакомбна культура (XVIII–XV ст. до н.е.), розташоване біля села Червона Поляна.

52. Поселення Царедарівка I — середньовіччя (XIV–XVI ст. н.е.), розташоване на східній околиці села.

53. Поселення Червоне Селище — доба бронзи, черняхівська культура (II тис. до н.е., III–IV ст. н.е.), розташоване в районі села Червоне.

54. Поселення Червона Поляна — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на східній околиці села.

55. Поселення Щуцьке I — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване на відстані 2,3 км на схід від села.

56. Поселення Шуцьке II–III — пізня бронза (2 пол. II тис. до н.е.), розташоване біля села.

57. Стоянка Шуцьке IV — пізній палеоліт (XII–XI тис. до н.е.), розташована за 1 км на схід від села.

Кургани (IV тис. до н.е. — I тис. н.е.)

58. Курган № 1, розташований за 2 км на південь від села Анетівка.

59. Курган № 2, розташований за 2 км на південний схід від села Анетівка.

60. Курган № 3, розташований за 3,6 км на південь від села Листівка.

61. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 0,8 км на південь від села Анетівка.

62. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована на відстані 2,3 км на південь від села Анетівка.

63. Курганна група № 3 з 5 курганів, розташована за 3,2 км на південний схід від села Анетівка.

64. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 2 км від села Антонівка.

65. Курган № 1, розташований за 1,5 км на схід від села Богданівка.

66. Курган № 2, розташований на відстані 5,6 км на південний захід від села Богданівка.

67. Курган № 3, розташований за 1,1 км на південний схід від села Богданівка.

68. Курганна група № 1 з 14 курганів, розташована на відстані 6 км на захід від села Богданівка.

69. Курганна група № 2 з 18 курганів, розташована за 1,5 км на південний захід від села Богданівка.

70. Курган № 4, розташований на відстані 5,5 км на північний захід від села Богданівка.

71. Курган № 5, розташований за 1,7 км на захід від села Богданівка.

72. Курган № 6, розташований на відстані 3 км на південний захід від села Богданівка.

73. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована за 0,7 км на захід від села Богданівка.

74. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована на відстані 2 км на південний схід від села Богданівка.

75. Курган № 1, розташований за 0,6 км на південь від села Богданівське.

76. Курган № 2, розташований в центрі села Богданівське на цвинтарі.

77. Курган № 3, розташований на відстані 1,6 км на північний захід від села Богданівське.

78. Курганна група з 4 курганів, розташована за 0,5 км на південний захід від села Богданівське.

79. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 2 км на південний захід від села Веселе.

80. Курган № 1, розташований за 5,4 км на схід від села Вікторівка.

81. Курган № 2, розташований за 1 км на захід від села Вікторівка.

82. Курган № 3, розташований за 2,2 км на схід від села Вікторівка.

83. Курган № 4, розташований за 6,6 км на схід від села Вікторівка.

84. Курган № 5, розташований за 6,2 км на північний схід від села Вікторівка.

85. Курган № 6, розташований на відстані 2,2 км на південний схід від села Вікторівка.

86. Курган № 7, розташований за 3,2 км на південний схід від села Вікторівка.

87. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована на відстані 3 км на південний схід від села Вікторівка.

88. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1,7 км на схід від села Вікторівка.

89. Курганна група № 3 з 3 курганів, розташована на відстані 0,5 км на схід від села Вікторівка.

90. Курганна група № 4 з 4 курганів, розташована за 2 км на схід від села Вікторівка.

91. Курган № 1, розташований на відстані 1,5 км на південний захід від села Виноградний Сад.

92. Курган № 2, розташований за 4,5 км на південний захід від села Виноградний Сад.

93. Курган № 3, розташований на відстані 5,2 км на захід від села Виноградний Сад.

94. Курган № 4, розташований за 4 км на захід від села Виноградний Сад.

95. Курган № 5, розташований на відстані 5,2 км на південний захід від села Виноградний Сад.

96. Курганна група № 1 з 5 курганів, розташована за 2,5 км на південний захід від села Виноградний Сад.

97. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована на відстані 3 км на північний захід від села Виноградний Сад.

98. Курганна група № 3 з 9 курганів розташована за 1,1 км на захід від села Виноградний Сад.

99. Курганна група № 4 з 10 курганів, розташована на відстані 3 км на захід від села Виноградний Сад.

100. Курганна група № 5 з 7 курганів, розташована за 1,2 км на південний захід від села Виноградний Сад.

101. Курганна група № 6 з 4 курганів, розташована на відстані 2 км на північний захід від села Виноградний Сад.

102. Курган № 1, розташований за 3,5 км на південь від села Володимирівка (КСП "Аврора").

103. Курган № 3 розташований на відстані 2 км на південь від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
104. Курган № 4, розташований за 0,5 км на південь від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
105. Курган № 5, розташований на відстані 1,5 км на північ від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
106. Курган № 6, розташований за 0,6 км на північ від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
107. Курган № 7, розташований на відстані 3,5 км на південь від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
108. Курганна група з 2 курганів, розташована за 2,3 км на південний схід від села Володимирівка (КСП "1 Травня").
109. Курган, розташований на відстані 2 км на захід від села Воля.
110. Курган № 1, розташований за 0,2 км на схід від села Горянка.
111. Курган № 2, розташований на відстані 1,5 км на північний захід від села Горянка.
112. Курган № 3, розташований за 3,5 км на північний захід від села Горянка.
113. Курган № 4, розташований на відстані 4 км на північний захід від села Горянка.
114. Курган № 5, розташований за 3 км на північний захід від села Горянка.
115. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 1,8 км на південний захід від села Горянка.
116. Курган № 1 розташований за 2,6 км на південь від села Грибоносове.
117. Курган № 2, розташований на відстані 3 км на південь від села Грибоносове.
118. Курган № 3, розташований за 1,5 км на південний захід від села Грибоносове.
119. Курган № 4, розташований на відстані 2,5 км на південь від села Грибоносове.
120. Курган № 5, розташований за 0,8 км на південь від села Грибоносове.
121. Курган № 6, розташований на відстані 2,5 км на південний захід від села Грибоносове.
122. Курган № 7, розташований за 1,2 км на південь від села Грибоносове.
123. Курганна група з 3 курганів, розташована на відстані 1,9 км на схід від села Грибоносове.
124. Курган № 1, розташований за 1 км на південь від села Довжанка.
125. Курган № 2, розташований на відстані 0,5 км на північ від села Довжанка.
126. Курган № 3, розташований за 4,5 км на північний схід від смт. Доманівка.
127. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 2,5 км на захід від смт. Доманівка.
128. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована за 2,6 км на північ від смт. Доманівка.
129. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 2,5 км на північний схід від смт. Доманівка.
130. Курганна група № 4 з 3 курганів, розташована за 3,7 км на північний схід від смт. Доманівка.
131. Курганна група № 5 з 2 курганів, розташована на відстані 3,8 км на північний схід від смт. Доманівка.
132. Курганна група № 6 з 2 курганів, розташована за 4,3 км на північний схід від смт. Доманівка.
133. Курганна група № 7 з 2 курганів, розташована на відстані 2,8 км на захід від смт. Доманівка.
134. Курган № 1, розташований за 3,1 км на південний захід від села Жовтневе (Квітів).
135. Курган № 2, розташований на відстані 3,4 км на південний захід від села Жовтневе (Квітів).
136. Курган № 3, розташований за 3,9 км на південний захід від села Жовтневе (Квітів).
137. Курган № 4, розташований на відстані 1,3 км на захід від села Жовтневе (Квітів).
138. Курган № 5, розташований за 1,8 км на захід від села Жовтневе (Квітів).
139. Курган № 6, розташований на відстані 2,1 км на захід від села Жовтневе (Квітів).
140. Курганна група № 1 з 12 курганів, розташована за 2,5 км на південний захід від села Жовтневе (Квітів).
141. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована на відстані 2,5 км на південний захід від села Жовтневе (Квітів).
142. Курган № 1, розташований за 1 км на північний захід від села Забари.
143. Курган № 2, розташований на території села Забари.
144. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 1 км на північ від села Забари.
145. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована за 2,4 км на північ від села Забари.
146. Курган № 1, розташований за 2 км на схід від села Зелений Гай.
147. Курган № 2, розташований за 2,6 км на північний схід від села Зелений Гай.
148. Курганна група № 1 з 5 курганів, розташована на відстані 7,3 км на схід від села Зелений Гай.

149. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1,8 км на схід від села Зелений Гай.

150. Курган № 1, розташований за 2,5 км на захід від села Зелений Яр.

151. Курган № 2, розташований за 13 км на захід від села Зелений Яр.

152. Курган № 3, розташований за 2,6 км на захід від села Зелений Яр.

153. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 1,2 км на північний захід від села Зелений Яр.

154. Курган № 1, розташований на відстані 2 км на південний схід від села Іванівка.

155. Курган № 2, розташований за 0,5 км на захід від села Іванівка.

156. Курган № 3, розташований за 1,7 км на північний захід від села Іванівка.

157. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 0,5 км на південний схід від села Іванівка.

158. Курган, розташований за 1,6 км на південний схід від села Казаринське.

159. Курганна група з 2 курганів, розташована на відстані 0,2 км на захід від села Казаринське.

160. Курган № 1, розташований за 2,4 км на захід від села Калинівка.

161. Курган № 2, розташований за 1,2 км на захід від села Калинівка.

162. Курган № 1, розташований за 1,4 км на південь від села Козубівка.

163. Курган № 2, розташований за 3,1 км на північ від села Козубівка.

164. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 1,5 км на південь від села Козубівка.

165. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована на відстані 1,5 км на південь від села Козубівка.

166. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована за 1,5 км на південь від села Козубівка.

167. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована на відстані 3,5 км на південь від села Козубівка.

168. Курган № 1, розташований за 1,6 км на схід від села Копані.

169. Курган № 2, розташований у 2,7 км на південний схід від села Копані.

170. Курган № 3, розташований за 1,3 км на схід від села Копані.

171. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована на відстані 1,2 км на схід від села Копи.

172. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1,2 км на північний схід від села Копи.

173. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 5,5 км на північний захід від села Копи.

174. Курганна група № 4 з 3 курганів, розташована за 4,2 км на північний захід від села Копи.

175. Курган № 1, розташований на відстані 0,7 км на схід від села Коштове.

176. Курган № 2, розташований за 4,2 км на південний схід від села Коштове.

177. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 0,5 км на схід від села Коштове.

178. Курганна група № 2 з 3 курганів, розташована за 1,8 км на північний схід від села Коштове.

179. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 1,5 км на південний схід від села Коштове.

180. Курганна група № 4 з 5 курганів, розташована за 1,2 км на південь від села Коштове.

181. Курганна група № 5 з 3 курганів, розташована на відстані 1,5 км на північний схід від села Коштове.

182. Курган № 1, розташований за 2,6 км на схід від села Кузнецове.

183. Курган № 2, розташований на східній околиці села Кузнецове.

184. Курган № 3, розташований за 0,7 км на північ від села Кузнецове.

185. Курган № 4, розташований за 0,9 км на північ від села Кузнецове.

186. Курганна група № 1 з 7 курганів, розташована на відстані 3,1 км на північний схід від села Кузнецове.

187. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1 км на південний захід від села Кузнецове.

188. Курган № 1, розташований на відстані 0,8 км на південний схід від села Маринівка.

189. Курган № 2, розташований за 2,1 км на південний схід від села Маринівка.

190. Курган № 3, розташований за 0,5 км на північ від села Маринівка.

191. Курган № 4, розташований за 2,8 км на південь від села Маринівка.

192. Курган № 5, розташований на відстані 2,5 км на південний схід від села Маринівка.

193. Курган № 6, розташований за 3,5 км на південний схід від села Маринівка.

194. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 4,7 км на південь від села Маринівка.

195. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 3,2 км на південний схід від села Маринівка.

196. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 1 км на південний схід від села Маринівка.

197. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована за 1,5 км на південний схід від села Маринівка.

198. Курганна група № 5 з 3 курганів, розташована на відстані 3,7 км на південний захід від села Маринівка.

199. Курган № 1, розташований за 5 км на північ від села Мар'ївка.

200. Курган № 2, розташований на відстані 2 км на північ від села Мар'ївка.

201. Курган № 3, розташований за 1 км на північний схід від села Мар'ївка.

202. Курган № 4, розташований на відстані 1 км на південний захід від села Мар'ївка.

203. Курганна група № 1 з 8 курганів, розташована за 1 км на північний захід від села Мар'ївка.

204. Курганна група № 2 з 12 курганів, розташована на відстані 2,3 км на північний захід від села Мар'ївка.

205. Курганна група № 3 з 5 курганів, розташована за 3 км на північ від села Мар'ївка.

206. Курган № 1, розташований на відстані 1 км на північний захід від села Миколаївка.

207. Курган № 2, розташований за 1 км на північ від села Миколаївка.

208. Курган № 3, розташований на відстані 2,1 км на північний захід від села Миколаївка.

209. Курган № 4, розташований за 1 км на північний схід від села Миколаївка.

210. Курган № 1, розташований за 1 км на південь від села Мостове.

211. Курган № 2, розташований за 2 км на північний схід від села Мостове.

212. Курган № 3, розташований на відстані 1,5 км на північ від села Мостове.

213. Курган № 4, розташований за 2,3 км на північ від села Мостове.

214. Курган № 5, розташований на відстані 3,5 км на північ від села Мостове.

215. Курган № 6, розташований за 3,2 км на захід від села Мостове.

216. Курганна група з 3 курганів, розташована на відстані 4,2 км на захід від села Мостове.

217. Курган, розташований за 1,6 км на північ від села Новокантакузівка.

218. Курганна група № 1 з 5 курганів, розташована на відстані 1,5 км на південний захід від села Новокантакузівка.

219. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1,8 км на південний захід від села Новокантакузівка.

220. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована на відстані 1 км на захід від села Новокантакузівка.

221. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована за 3,5 км на південь від села Новокантакузівка.

222. Курганна група з 5 курганів, розташована на східній околиці села Новоселівка.

223. Курган, розташований за 1,6 км на північ від села Новоселівка.

224. Курган, розташований за 2 км на захід від села Новоумань.

225. Курганна група з 4 курганів, розташована на східній околиці села Новоумань.

226. Курган, розташований на західній околиці села Олександрівка (КСП ім. Свердлова).

227. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована на відстані 0,8 км на захід від села Олександрівка (КСП ім. Свердлова).

228. Курганна група № 2 з 5 курганів, розташована за 2 км на південь від села Олександрівка (КСП ім. Свердлова).

229. Курган № 1, розташований на південній околиці села Олександрівка (КСП ім. Свердлова).

230. Курган № 2, розташований на відстані 2 км на північний захід від села Олександрівка (КСП ім. Шевченка).

231. Курганна група з 3 курганів, розташована на північній околиці села Олександрівка (КСП ім. Шевченка).

232. Курганна група з 2 курганів, розташована за 2,3 км на північ від села Першотравневка.

233. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована на відстані 2 км на південь від села Петрівка.

234. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована за 1,8 км на південний схід від села Петрівка.

235. Курганна група № 3 з 3 курганів, розташована на відстані 1,1 км на південний схід від села Петрівка.

236. Курган № 1, розташований за 0,3 км на північний захід від села Прибужжя.

237. Курган № 2, розташований на відстані 0,7 км на північний схід від села Прибужжя.

238. Курган № 3, розташований за 3 км на північний схід від села Прибужжя.

239. Курган № 4, розташований на відстані 1,5 км на захід від села Прибужжя.

240. Курган № 5, розташований за 1,4 км на захід від села Прибужжя.

241. Курганна група № 1 з 3 курганів, розташована на північному заході від села Прибужжя.

242. Курганна група № 2 з 5 курганів, розташована на відстані 4,4 км на північний захід від села Прибужжя.

243. Курганна група № 3 з 14 курганів, розташована за 3,3 км на північ від села Прибужжя.

244. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована на відстані 2,9 км на захід від села Прибужжя.

245. Курганна група № 5 з 3 курганів, розташована за 3,8 км на захід від села Прибужжя.

246. Курган, розташований на відстані 2,2 км на захід від села Птиче.

247. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 4 км на захід від села Птиче.

248. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована на відстані 2,5 км на захід від села Птиче.

249. Курганна група № 3 з 2 курганів, розташована за 2,6 км на південний захід від села Птиче.
250. Курганна група № 4 з 2 курганів, розташована на відстані 2,5 км на південний захід від села Птиче.
251. Курган, розташований за 3 км на південний захід від села Сила.
252. Курган № 1, розташований на відстані 2,3 км на південний схід від села Суха Балка.
253. Курган № 2, розташований за 1,6 км на південний захід від села Суха Балка.
254. Курганна група, розташована за 1 км на північ від села Царедарівка.
255. Курган, розташований за 1,7 км на північний захід від села Черво-на Поляна.
256. Курган № 1, розташований за 1,1 км на південь від села Чернігівка.
257. Курган № 2, розташований за 1,3 км на південь від села Чернігівка.
258. Курган, розташований за 1,4 км на захід від села Широкі Криниці.
259. Курган № 1, розташований на відстані 4 км на північний схід від села Щасливка.
260. Курган № 2, розташований на відстані 1,8 км на південний схід від села Щасливка.
261. Курган № 3, розташований за 1,8 км на південь від села Щасливка.
262. Курган № 4, розташований на відстані 2,3 км на південний схід від села Щасливка.
263. Курган № 5, розташований за 1 км на захід від села Щасливка.
264. Курган № 6, розташований на відстані 1 км на схід від села Щасливка.
265. Курганна група № 1 з 2 курганів, розташована за 2 км на північний захід від села Щасливка.
266. Курганна група № 2 з 2 курганів, розташована на відстані 2,7 км на схід від села Щасливка.
267. Курган № 1, розташований за 2,5 км на схід від села Щуцьке.
268. Курган № 2, розташований на відстані 0,5 км на схід від села Щуцьке.
269. Курган № 3, розташований за 3,1 км на південний схід від села Щуцьке.
270. Курганна група № 1 з 4 курганів, розташована на відстані 3,5 км на південний схід від села Щуцьке.
271. Курганна група № 2 з 5 курганів, розташована за 3 км на південний схід від села Луцьке.

Resume

The speed of the land privatization process and its handing over for economic activities exceed the speed of creation of conservation areas in Ukraine. The habitats of plants and animals, unique nature landscapes of the Booz'ko_stepovyi biosphere natural core area (Booz'ko_stepovyi BNC) – "diamonds", their cost is huge, but people have not understanding it. These diamonds are destroying because of low level of awareness of its value of officials, land users and local residents. Often the lands are used by people from different regions which do not care of conservation of biodiversity. The greatest threat today exists for the territories of the central area of the Booz'ko_stepovyi BNC – Arbuzinsky, Domanivsky areas (rayons) in Mykolaiv oblast and Yuzhnoukrainsk town.

Information in the "Directory of especially important territories for development of Booz'ko-stepovyi biosphere natural core area in Arbuzinsky, Domanivsky areas in Mykolaiv oblast and Yuzhnoukrainsk town" is provided concerning areas and sites of high nature conservation, historic and cultural value, as well as value for recreation purposes (all together 400); in addition data is provided on 7 high ranking plant species: *Cerasus klokovii* Sobko, *Dianthus hypanicus* Andr., *Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht., *Moehringia hypanica* Gryn'j et Klokov, *Stipa granitcola* Klokov, *Silene hypanica* Klokov, *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill.; 3 fishes species – *Barbus barbus borysthenticus* Dybowski, 1862, *Rutilus frisii frisii* Nordmann, 1840, *Chalcalburnus chalcoides mento* Agassiz, 1832, and 3 reptile species – *Lacerta viridis* Laurenti, 1768, *Coluber caspius* Gmelin, 1789, *Elaphe longissima* Laurenti, 1768, local populations of which are unique in the general context of the Ukrainian biota.

The publication targets local people, experts of the Mykolaiv State Administration, Ministry of Fuel & Energetics of Ukraine, Ministry of Culture & Tourism of Ukraine, Ministry of the Environment of Ukraine together with its regional departments in Mykolaiv Oblast', the State Board for Land Use & Planning Mykolaiv Oblast', local executives of self-governing bodies, electricity generating enterprises, forestries, planning organizations, public environmentalists, teachers, schoolchildren, nature-lovers and all people interested in the history of Ukraine and Europe.

Громадська організація "Веселий Дельфін"

Громадську організацію "Веселий Дельфін" створено 3 березня 2006 р. з метою збереження, поліпшення та відтворення довкілля Чорного та Азовського морів.

Завданнями організації є:

- сприяння реалізації світових, регіональних та локальних екологічних програм та проектів, спрямованих на збереження, поліпшення та відтворення довкілля Чорного та Азовського морів;
- підвищення екологічної свідомості населення, розробка та реалізація екологоосвітніх програм;
- пропаганда ролі міжнародної співпраці та міжнародних інституцій у розв'язанні світових, регіональних та місцевих екологічних проблем.

Для отримання додаткової інформації звертайтеся за адресою: koloanka@veer.net.ua

ЗМІСТ

ГРАНІТНО-СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ	3
ВИЗНАЧНІ ЛАНДШАФТИ, УРОЧИЩА, СКЕЛІ ТА ПОРОГИ	8
Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки	
Війська Запорозького	8
Обґрунтування цінності об'єкта	8
Розташування об'єкта	10
Історична довідка	10
Опис меж території об'єкта	15
Ландшафт	16
Перелік складових пам'ятки "Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького"	25
Основні джерела відомостей про об'єкт	29
Водно-болотне угіддя "Бузькі брояки"	38
Розташування водно-болотного угіддя "Бузькі брояки"	38
Короткий огляд	38
Обґрунтування відповідності критеріям Рамсарської конвенції	40
Біогеографія	41
Фізико-географічні особливості ділянки	42
Фізичні дані водного басейну	43
Гідрологічні умови	43
Головні екологічні особливості	43
Соціальна і культурна цінність	43
Чинники несприятливого для угіддя впливу екологічного характеру	44
Вжиті заходи щодо збереження	44
Запропоновані заходи щодо збереження	45
Поточні наукові дослідження	45
Поточний стан освіти	45
Поточний стан рекреації і туризму	45
Література	45
Каньйон р. Південний Буг між с. Куріпчине та гирлом р. Велика Корабельна	46
Гирло р. Велика Корабельна	47
Скелі Ступи	47
Пороги біля с. Семенівка	47
Пороги біля хутора Львів	48
Поріг біля с. Куйбишівка	48
Каскад порогів поблизу с. Богданівка	48
Каскад порогів поблизу м. Южноукраїнськ	48

Гирло р. Бакшала	49
ПРЕДСТАВНИКИ ФЛОРИ І ФАУНИ	50
Квіткові рослини	50
Вишня Клокова (<i>Cerasus klokovii</i> Sobko)	50
Гвоздика бузька (<i>Dianthus hypanicus</i> Andr.)	50
Голонасінник одеський (<i>Gymnospermium odessanum</i> (DC.) Takht.)	51
Мерингія бузька (<i>Moehringia hypanica</i> Grynj et Klokov)	51
Ковила гранітна (<i>Stipa graniticola</i> Klokov)	52
Смілка бузька (<i>Silene hypanica</i> Klokov)	52
Сон лучний (<i>Pulsatilla pratensis</i> (L.) Mill.)	53
Риби	53
Марена дніпровська (<i>Barbus barbus borysthenticus</i> Dybowski, 1862)	53
Вирезуб (<i>Rutilus frisii frisii</i> Nordmann, 1840)	54
Шемая дунайська (<i>Chalcalburnus chalcoides</i> mento Agassiz, 1832)	54
Плазуни	55
Ящірка зелена (<i>Lacerta viridis</i> Laurenti, 1768)	55
Жовтобрюх (<i>Coluber caspius</i> Gmelin, 1789)	57
Полоз лісовий, Ескулапова змія (<i>Elaphe longissima</i> Laurenti, 1768)	58
Додаток 1. Каталог пам'яток археології Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ	59
RESUME	77
Громадська організація "Веселий Дельфін"	78